

Valter Ilona

A JÁK NEMZETSÉG ÁRPÁD-KORI LAKÓHELYE JÁKON

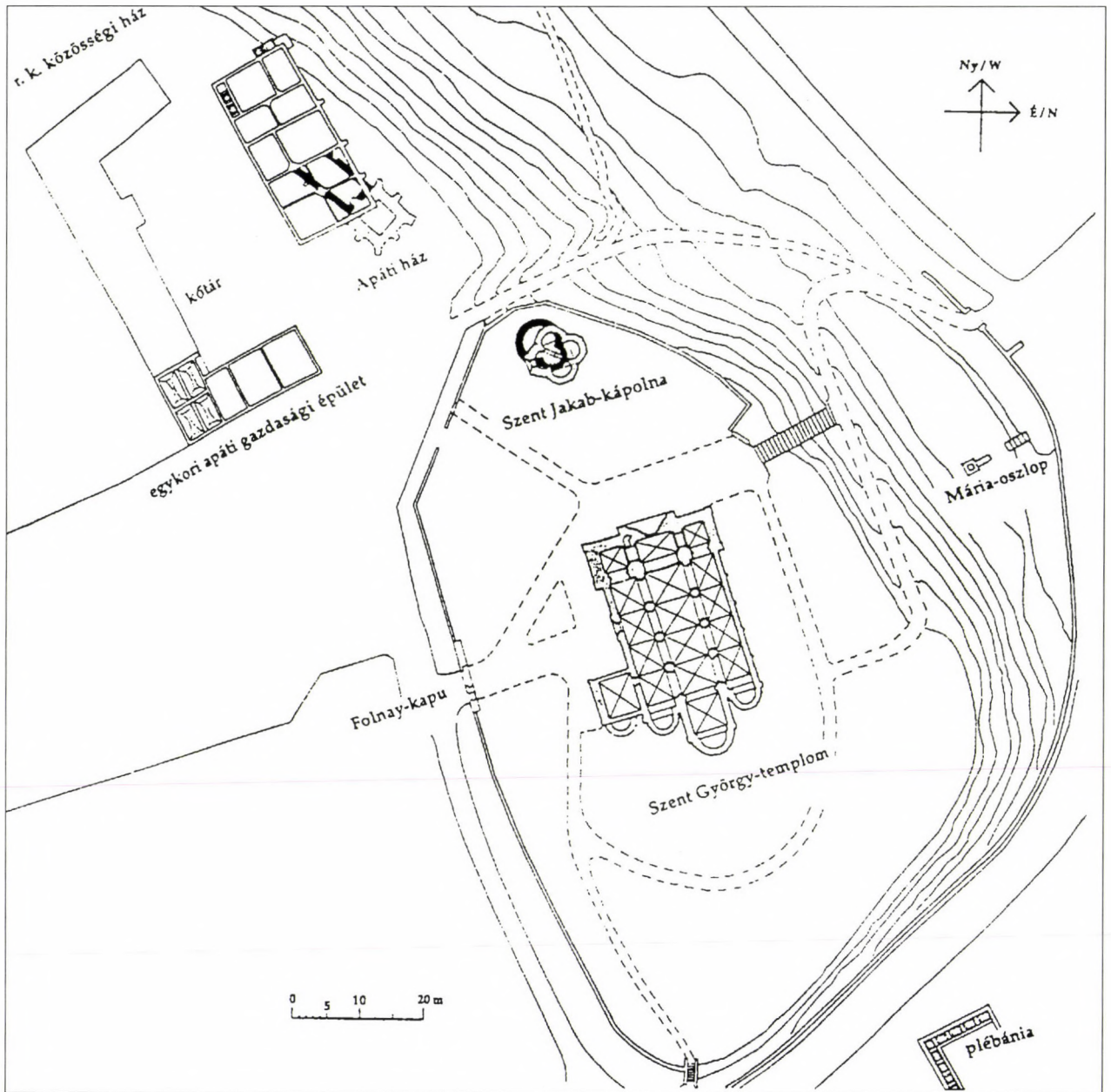
A Vas megyei Ják falu közepén, a Sorok pataktól délre emelkedő dombon áll Magyarország egyik legértékesebb műemlékegyüttese: a Szent György tiszteletére szentelt volt bencés apátsági templom, tőle nyugatra a négykaréjos alaprajzú Szent Jakab kápolna, amely a középkorban a falu plébánia temploma volt. A domb nyugati részén, vízmosással elválasztva található a barokk apáti ház, amely ma múzeum céljait szolgálja (1. kép).

A műemlék együttes régészeti kutatása 1990-ben kezdődött, amikor tájékoztató jellegű kutatást végeztünk az elpusztult bencés apátság falainak megkeresésére a Szent György templom déli és nyugati oldalánál. A díszes nyugati kapu ÉNy-i sarka alatt egy olyan sírt találtunk, amelyre ráépült a bencés templom nyugati fala. Ez már ekkor jelezte, hogy a dombon a bencés apátság építése (13. század eleje) előtt volt egy temető, és feltehetően egy korábbi templom, ami köré temetkeztek.

1992-ben folyt a 13. század közepén épült, négykaréjos alaprajzú Szent Jakab kápolna restaurálás előtti kutatása. A kápolna belsejében végzett ásatás egy korábbi rotunda alapozásának részleteit hozta felszínre¹ (2. kép). A kápolna belsejét 9 újkori sír sajnos teljesen felszabdalta, de a 13. századi járósínt alatt tömör, szürkés-zöld agyagba döngölt kő és téglatormelék jelentkezett, több rétegben (VALTER 1996a, 68). A nyugati karéjban a kései sírokkal ennek a falalapozásnak nagy részét elbontották, illetve a sírok egy részét ebbe belevágták. A nyugati karéjban csak egy 1,40 m-es szakaszon lehetett megfogni egy alapozás szélét. Az északi és a nyugati karéj között kb 1,50 m-es szakaszon egy újabb alapozás szélét lehetett rögzíteni. A keleti karéjban maradt meg a legnagyobb összefüggő része az alapozásnak. A déli karéjban szerencsére az alapozás mindkét széle előkerült, így a falszélesség mérhető volt: 1,35 m. A keleti karéjban lévő ép szél íves. A nyugati karéjban kis szakaszon meglévő ép szél szintén íves, a déli karéjban a két alapszél egymással ellentétesen íves. Az alapozásban a felsőcsatári kőbányából származó, zöld színű kőtöredékeket (a továbbiakban: csatári kövek), téglá-

töredékeket, másodlagos helyzetű római tegula töredékeket használtak az agyag között. Az íveket kisserkesztve, egy köralakú építmény alapfalait kapjuk, amelyhez keleten egy újabb széles ív csatlakozik (3. kép). A keleti ívhez igazodóan három sírt találtak, amelyeket a 13. századi kápolna alapárkával elvágtak. A sírok melléklet nélküliek, és a korai rotunda temetőjéhez tartoztak.

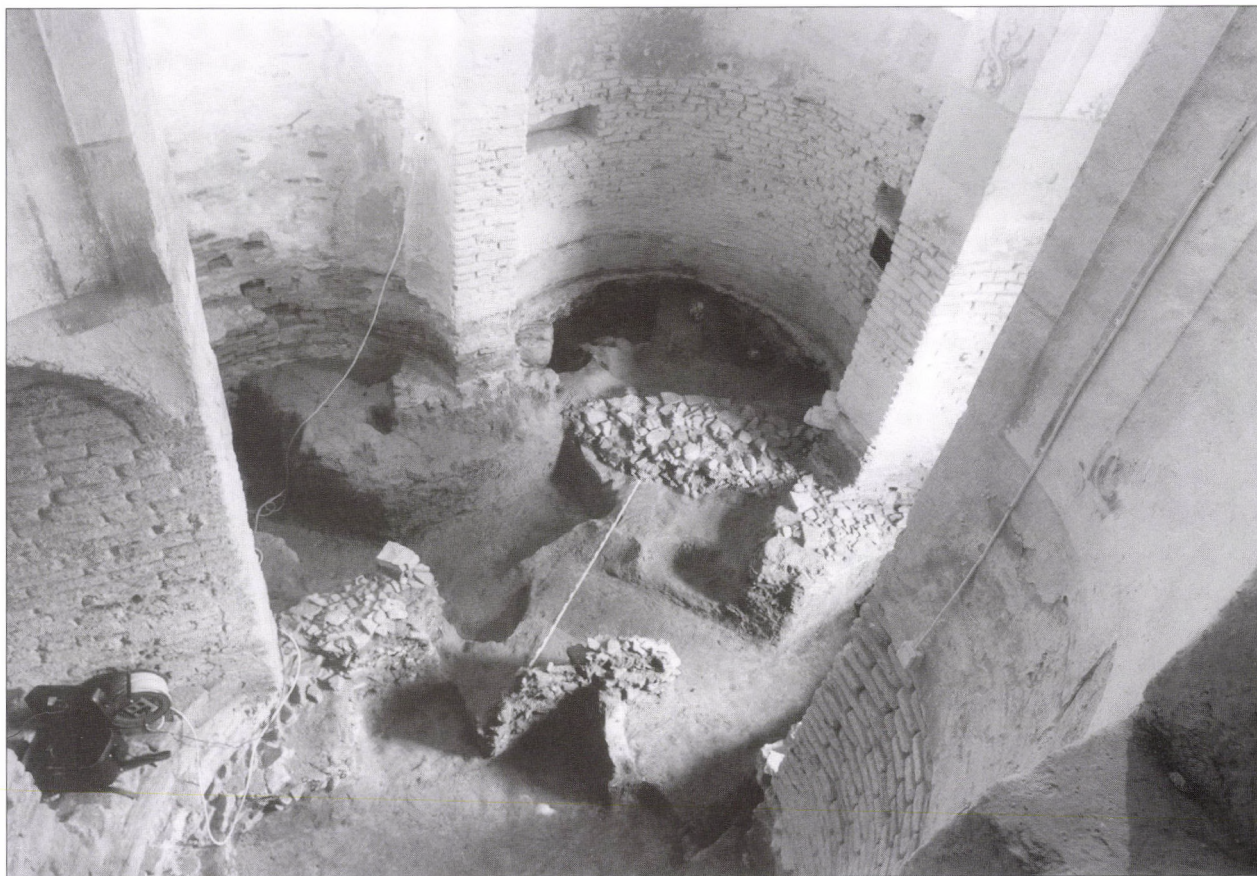
A rotunda belső átmérője 4,68 m, ehhez 1,26 m átmérőjű szentély tartozik. A kápolna belső hossza 6,60 m, falszélesség 1,30 m. A rotunda építésnek korát az ásatás alapján nehéz meghatározni. A 13. századi kápolna betöltéséből a késő középkoriak mellett kerültek elő 11–12. századi edénytöredékek is (4. kép).² Az alapfalak feletti törmelékben Salamon király (1063–1076) érmét találták (5. kép 1). Az obulus előlapján Rex Salomon körirattal koronás királyi térdképet látunk, a hátlapon középen a körben keresztet, szarai között ékekkkel, a kör körül Pannonia Terra feliratot olvashatunk. (CNH I. 20). Két darab bizánci jellegű rézpénz is előkerült a törmelékből. Az egyiknek mind az előlapján, mind a hátlapján (5. kép 3) keleti (arab?) feliratok vannak (CNH I. 103). A másik előlapján két koronás fő ülő alakját látjuk, Rex Bela – Rex Sts felirattal, a hátlapon Szűz Mária látható a Gyermekkel, Sancta Maria felirattal (5. kép 4), (CNH I. 99). E pénzeket a szakirodalom – főleg a Rex Bela és Rex Stephan felirat miatt – IV. István király által (1162–1163) veretett pénznek gondolta (HÓMAN 1916, 240). Jeszenszky Géza viszont azt állapította meg, hogy a CNH I. 98–99. típus III. Béla király (1173–1196) pénze lehet, mert IV. István rövid ideig uralkodott, és valószínűtlen, hogy néhány hónap alatt pénzreformot hajtott volna végre. III. Béla jó bizánci kapcsolatokkal, ismeretekkel rendelkezett, így reformjai sorába illeszkedhet egy esetleges bizánci mintájú pénzreform is. III. Béla korában még virágzik az Árpád-kori sziglarendszer, ami IV. Béla esetében nem mondható el, az ő korába tehát nem sorolható e pénztípus. Az éremképen látható két király III. Béla, és az általa törvényesnek tartott előd: III. István. Béla nyilván ezzel akarta legitimálni uralmát, és II. Lászlót,

1. kép A jáki Templomdomb helyszínrajza
Abb. 1. Grundriss des Kirchenhügels in Ják

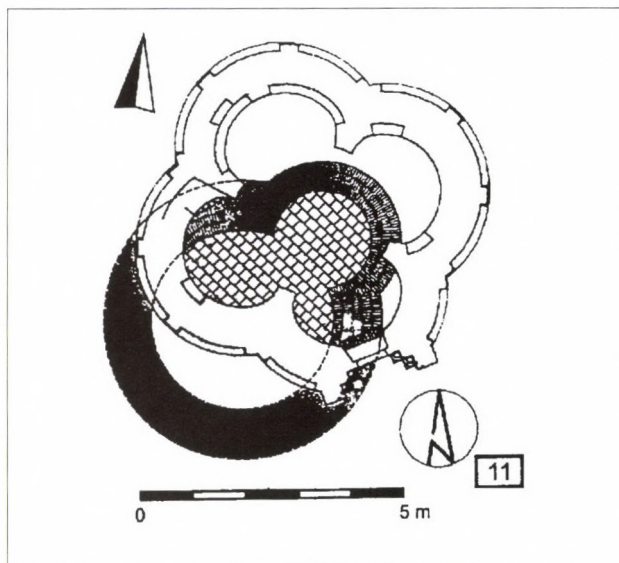
illetve IV. Istvánt trónbitorlóként állította be pénzein. Jeszenszky foglalkozott a szigrlák kérdésével is, ezekről a cikkében részletes táblázatot közöl. Vizsgálatait több száz (pontosan 830 db) példányra alapozta. A vörösrézből vert pénzek átmérője 26–27 mm, átlagos súlyuk 2,90 gramm. Alakjuk rendszerint lapos, de kb 13% esetében tálformájú (scyphatos). Jeszenszky szerint ezek a pénzek Magyarországon fordulnak elő, rendszerint az Alföldön. A CNH 98 esetében összesen 109 lelőhelyről tud. (JESZENSZKY 1935–1936, 35–47).³ A régészeti leletanyag, a Salamon érem, és

III. Béla rézpénzei sajnos nem köthetők régészeti réteghez, mert azokat a későbbi sírok megbolygatták. A korai rotunda teréből kerültek elő az érmek és a cserepek, ahonnan a sírok ásásakor megbolygatott földet nem vitték ki, hanem visszaforgatták a sír betemetésekor: tehát a korai rotunda építése óta ott voltak. Ez pedig megalapozottá teszi azt a feltételezést, hogy a körtemplom a 11. század közepén már létezett. 1997–2003 között P. Hajmási Erika régésszel közösen folytattuk a jáki templomdomb módszeres kutatását, ami a Szent Jakab kápolnához, mint plébánia temp-

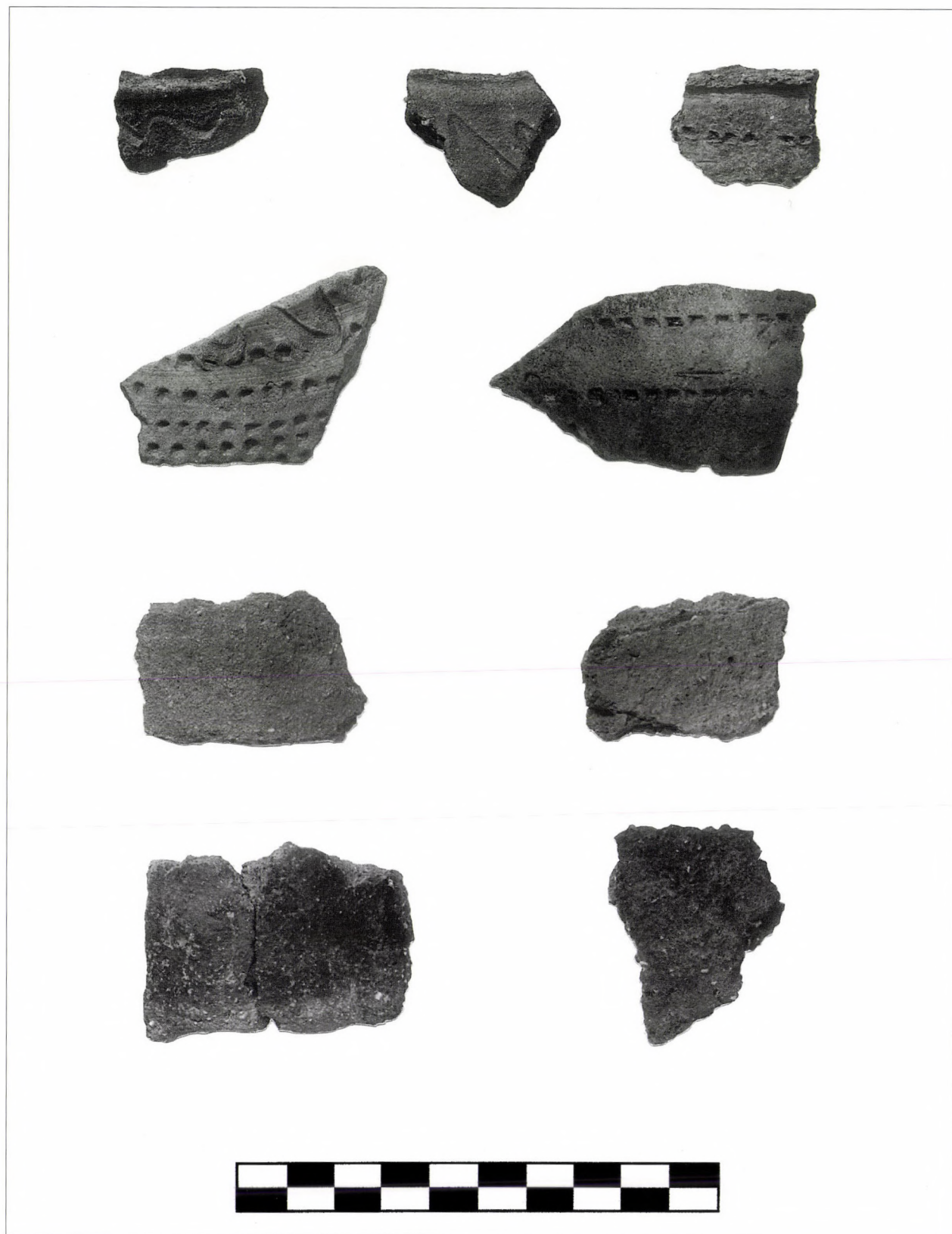

2. kép A korai rotunda falmaradványai a Szent Jakab kápolna keleti, északi és nyugati karéjában
Abb. 2. Überreste der frühen Rotunde in den östlichen, nördlichen und westlichen Lappen der Jakobskapelle

lomhoz tartozó temető feltárását és a Szent György tiszteletére szentelt bencés templomhoz tartozó monostor falainak a megkeresését jelentette. 931 sírt tártunk fel 2003. szeptember elejéig. A sírokban talált lelet anyag (S végű hajkarikák, sodrott-fonott ezüst gyűrűk), a temetkezés módja (ún. soros temető, ami 10–11. századi sajátosság) alapján ma már világosan látjuk, hogy a jáki templomdombon a 10. század végén kezdődött az élet, vagyis e korszaktól kezdve éltek itt és temetkeztek a mai falu lakóinak ősei. Feltételezhető, hogy ez a temetkezés már a 11. század elejétől a Szent Jakab kápolnában feltárt korai rotunda köré történt, amely minden bizonnyal szintén Szent Jakab tiszteletére volt szentelve. A temetkezés a 18. század második feléig tartott a dombon. Ekkor Mária Terézia királynő parancsára megszüntették a falvak belsejében lévő temetőket, és a jáki temető is a falu szélére, a mai helyére került. A csontvázak antropológiai vizsgálatát Dr. Éry Kinga és Dr. Marcsik Antónia professzor asszony elvégezte, a régészeti feldolgozás megkezdéséhez még szükséges lesz egy rövid -befejező - feltárássra, a keleti monostorszárny alaprajzának teljes tisztázására. Jákot elkerülték a tatárok és a

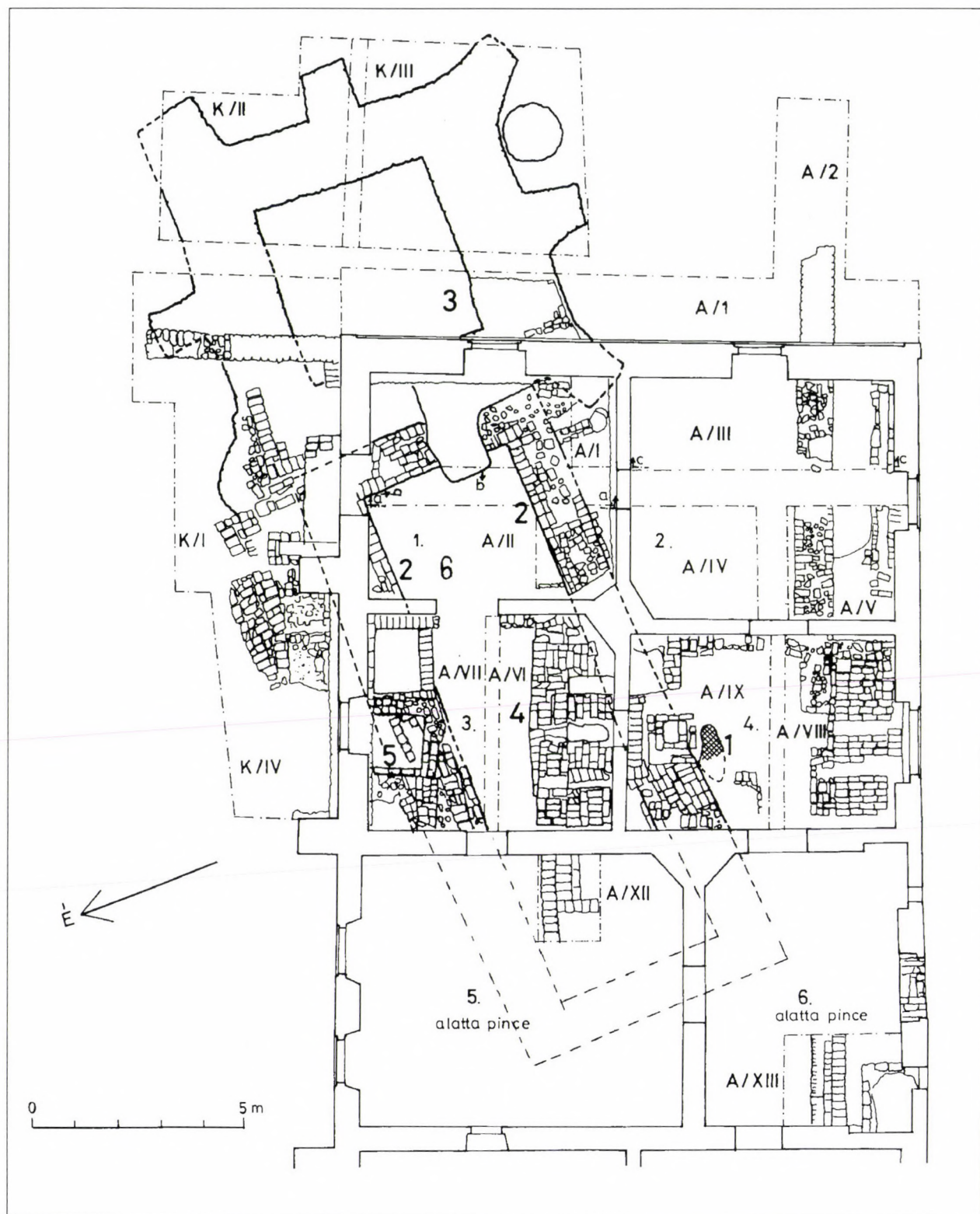
3. kép A 13. századi Szent Jakab kápolna, benne a kiserkesztett korai rotunda alaprajza
Abb. 3. Die Jakobskapelle aus dem 13. Jh., mit dem rekonstruierten Grundriss der frühen Rotunde (nach VALTER 2004, 221, 11.)

4. kép A rotunda feltöltésében talált 11–12. századi edénytöredékek
Abb. 4. Scherben des 11–12. Jhs. aus der Einfüllung der Rotunde

5. kép Az ásatáson talált pénzek. 1: Salamon obulusa; 2: Friesachi denár; 3: III. Béla arab feliratos rézpénze; 4–5: III. Béla királyalakos rézpénzei; 6: Mária Terézia 1780-as krajcárja
 Abb. 5. Fundmünzen von der Ausgrabung. 1: Obulus des König Salomon; 2: Friesacher Denarius; 3: Kupfermünze von Béla III. mit arabischer Inschrift; 4–5: Kupfermünzen mit Königsfigur von Béla III.; 6: Kreuzer von Maria Theresia aus 1780

6. kép Ásatási alaprajz. 1: kemence (11. század), 2: téglapalota (12. század eleje), 3: lakótorny (13. század közepe), 4: üveghuta (17–18. század), 5: hulladék gödrök (17–18. század), 6: építési áldozat gödre (1200 körül)
 Abb. 6. Grundriss der Ausgrabung. 1: Ofen (11. Jh.), 2: Palastgebäude aus Ziegel (Anfang des 12. Jh.), 3: Wohnturm (Mitte des 13. Jh.), 4: Glashütte (17–18. Jh.), 5: Abfallgruben (17–18. Jh.), 6: Grube des Bauopfers (um 1200)

törökök is csak a monostor egy részét pusztították el, így Ják azon kevés magyar falu közé tartozik, amely a középkorban nem néptelenedett el. Az antropológiai vizsgálatokból is – előlegben – azt tudhatjuk meg, hogy kontinuitás van a sírokból előkerült csontvázak és a mai falu lakói között (VALTER 2004, 74).

1992-ben megkezdjük a domb nyugati részén álló barokk apáti ház műemléki kutatását. A falkutatást itt is Mezey Alice és Szentesi Edit művészettörténészek végezték, a régészeti feltárást, amely 1992–94 között folyt az apáti ház környékén és az apáti házban, Valter Ilona vezette. A barokk épület keleti fala előtt nyitottunk egy szelvényt (6. kép A/1 szelvény, 3), amellyel azt kívántuk megállapítani, hogy a barokk ház folytatódik-e kelet felé. Ennek nem találtuk nyomát, viszont az árok közepén egy korábbi épület falsarkát találtuk, amelyre ráépült a barokk ház keleti fala (7. kép), amely 1,65–1,70 m széles. Az alapozás keskeny téglaszerűen formált, zöldes színű csatári kövekből készült, amelyeket halszálka formában, agyagba raktak le. A falszögletben megmaradt az épület felmenő falának részlete, és ebből világossá vált, hogy a felmenő fal téglából készült. A fal széle körbe van rakva keskeny csatári kővel, belül ép és tört téglák találhatóak, amelyek sárga murvás, kavicsos habarcsba vannak rakva. Ez a habarcs megegyezik a 13. századi bencés templom alapfalának habarcsával. A fal alatti hulladékgödörből állatsontok és 11. századi hullámvonal díszű és körömnymásos cserépedény töredékek kerültek elő (8. kép 2, 3).⁴ Az itt feltárt falsarok tehát későbbi, mint a 11. századi hulladékgödör, és a nyugati fala feltehetően folytatódik a barokk épület belsejében.

1993-ban a barokk apáti ház keleti szárnyának négy helyiségében dolgoztunk. (6. kép, az 1.2.3.4. számmal jelzett helyiség). A következő két helyiség (5. és 6.) alatt pince van, annak csak padlószint alatti rétegét vizsgálhattuk át, ahol az A/XII. és az A/XIII. számú szelvényekben 19. századi kályhaalapokat tártunk fel. A pince építésekor, a 19. században, egyébként is eltüntettek minden korábbi épületnyomot. Helyiségenként, szelvényenként ismertetjük a megfigyelt jelenségeket.

1. helyiség, A/I–II. szelvény

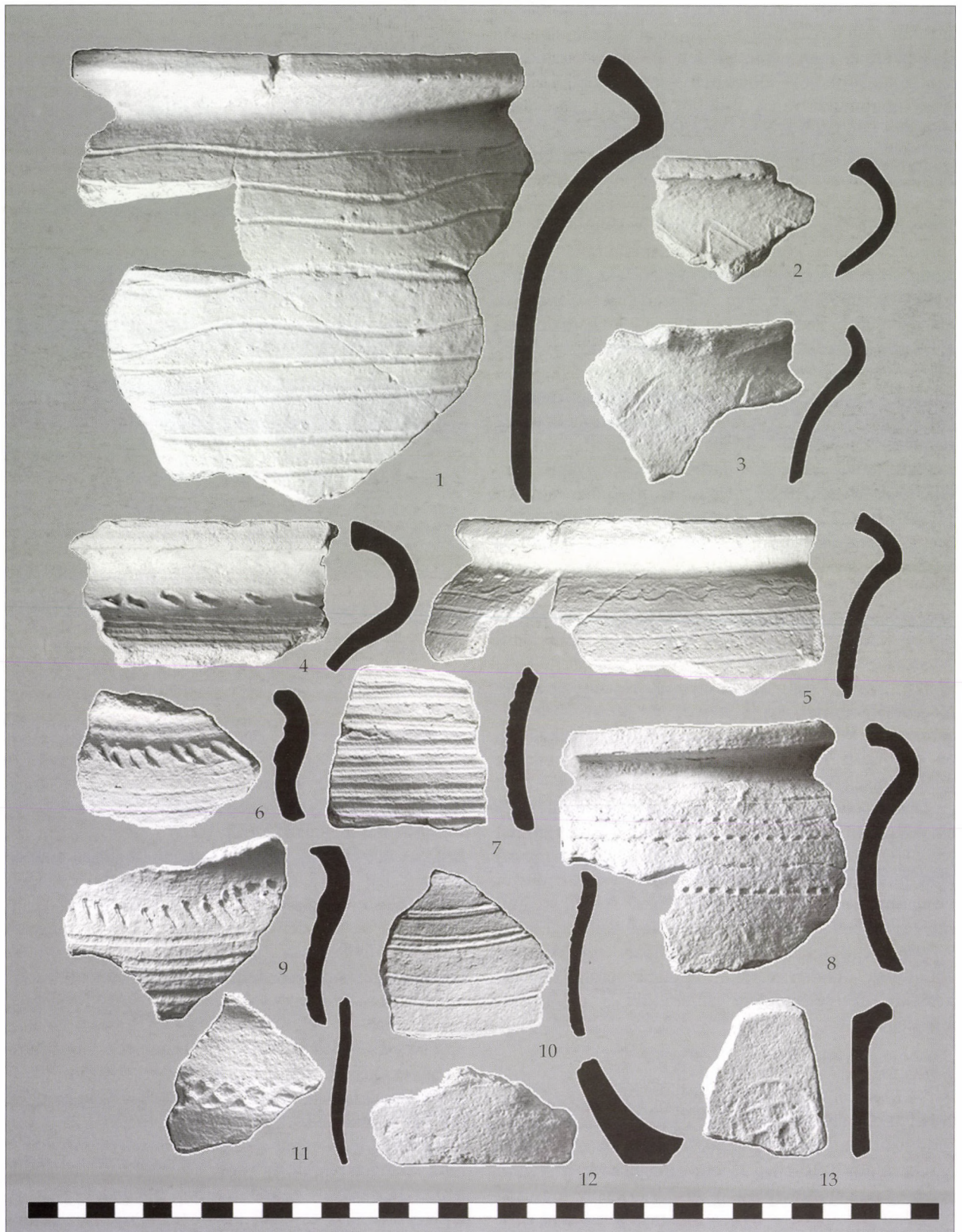
A kívül talált csatári köves fal a helyiség észak-keleti sarkában folytatódik. A csatári kősor halszálka formában van agyagba lerakva, és a barokk épület északi falától 1,30 m-re 30 cm-t magasodik, itt három sor kő van egymás fölött. E kőfalra, amely a csatári kőből alapozott épület nyugati falának külső szakasza, ráépült a barokk épület keleti fala. Ugyanakkor itt az is világosan látszott, hogy a csatári köves alapozású épületet egy korábbi, téglából készült házra építették

7. kép A lakótorony DNy-i belső falsarka az A/1. szelvényben

Abb. 7. Die innere, südwestliche Mauerecke des Wohnturmes im Abschnitt A/1.

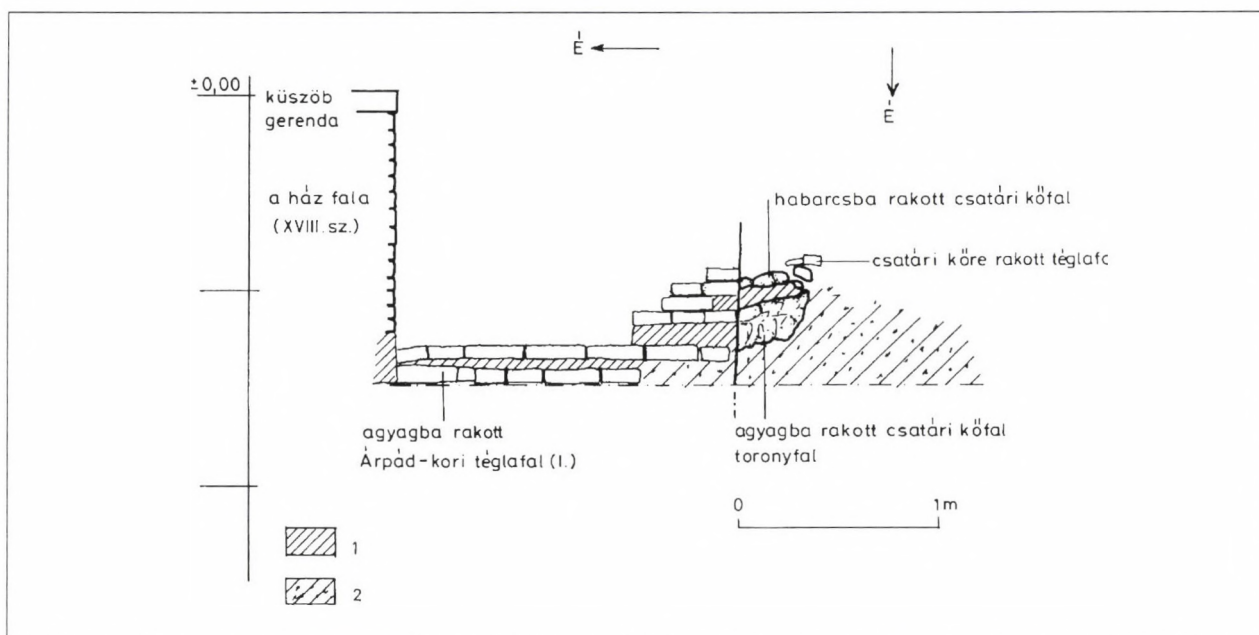
rá. Kibontásra került a korábbi téglapépület keleti, déli és kis szakaszban északi falának részlete (6. kép 2). A barokk épülettől teljesen eltérő tájolású a korai téglapépület, amelynek szépen rakott dél-keleti belső falsarka is kibontásra került az A/I. szelvényben (9. kép). A két szelvény közötti tanúfal elbontása után az észak-keleti belső falsarkot is megtaláltuk. A dél-keleti belső falszögletnél látszik a legjobban a fal szerkezete: a falszélen hosszirányban lerakott, nagyon szép téglafelület van (téglaméret: 30x17x5 cm). A téglák sárga, homokos, fehér mészszemcsékkel kevert habarcsba vannak rakva. Középen a falmag habarcsba rakott apró- és fél téglából áll. Az alapozás alatt ugyanaz a sötétbarna, kemény, faszénnel és hullámvonalas és körömnymásos díszű, 11. századi kerámiával kelezett (8. kép 4, 5) kultúrréteg van, amelyet már a barokk ház keleti külső oldalánál is megfigyeltünk. Ez a réteg a legkorábbi településnyom a domb nyugati részén, és végig követhető volt a barokk épület belsejében, egészen a ház nyugati végéig. A téglapépület alapozásának első sora kicsit kiugró meszes téglasorból áll, amely alatt agyagba rakott téglasorok vannak. A téglapépület keleti falának közepén érdekes rétegsort figyeltünk meg (10. kép, „b - b” met-

8. kép 11–12. századi edénytöredékek az apáti házban végzett ásatásból
 Abb. 8. Gefäßfragmente des 11–12. Jhs. aus der Ausgrabung im Abthaus

9. kép A 12. századi téglapalota déli fala, dél-keleti falsarka és keleti fala, rajta a lakótorny támpillére
 Abb. 9. Südmauer, südwestliche Ecke und Ostmauer des Ziegelpalastes des 12. Jhs. mit dem Stützpfiler des Wohnturmes im Abschnitt A/I–II.

10. kép „b - b” metszet: 1. tömör agyag 2. faszenes, fekete agyagréteg
 Abb. 10. „b - b” Schnitt: 1. dichter Lehm 2. schwarzer Lehm mit Holzkohle

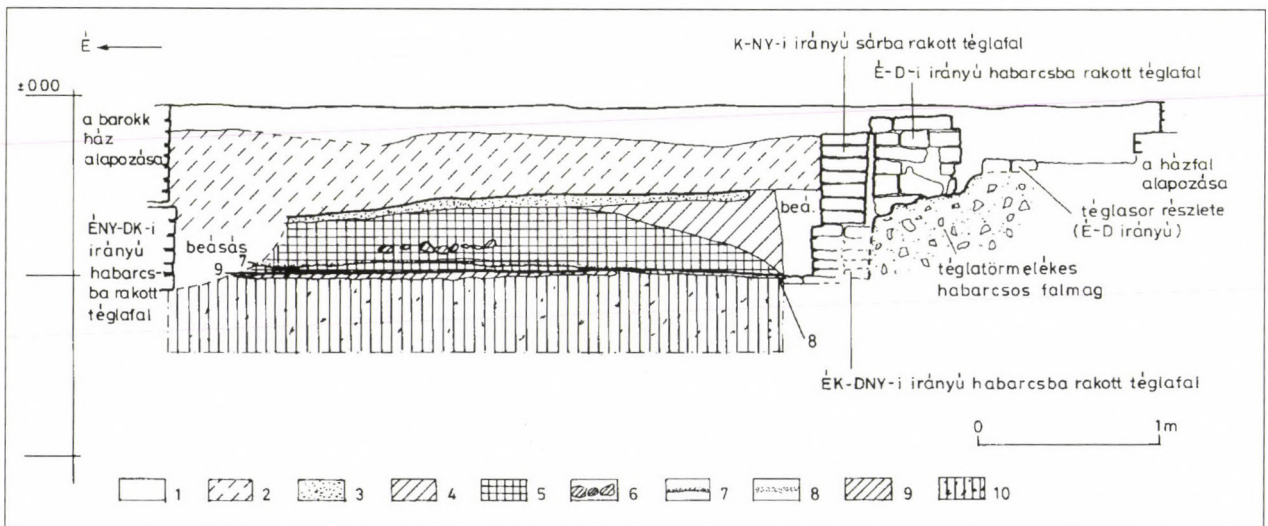

11. kép A lakótorny tőpállérá ráépült a téglapalota keleti falára

Abb. 11. Der Stützfeiler des Wohnturmes wurde auf die Ziegelpalastes gebaut

szet): a habarcsba rakott téglasorok és az agyagba rakott téglasorok között 13 cm vastag tömör agyagréteg van, és a két falszakasz nincsen egyvonalban. Itt felmerülhet az a kérdés, vajon az agyagba rakott téglafal

31x15x5 cm. A fal mérhető szélessége itt 1,15 m. A keleti téglafal közepén jól látható, hogy a téglaházra ráépült a csatári kőből készült épület tőpállérá (11. kép). A téglaház déli fala (leginkább a belső falszegély) az 1. sz. helyiség déli részén végig követhető volt (9. kép) a helyiség dél-nyugati sarkáig, ahol egy 19. századi kályhalyuk alatt eltűnik. Középen jól megfigyelhető volt a falszerkezet Alul van az agyagba rakott téglafal, amelyen 13 cm vastag agyagréteg található. Az agyagtöltésre mészréteget szórtak, amely fölött fehér habarcsba rakott vízszintes téglasor van, féltéglányival kiugorva az alapsíkból. Erre rakták rá a szép téglaszegélyt (téglaméret: 26–27x14x5 cm), amelynek belső falmagjában apró és fél téglák vannak sárga, erősen homokos, kavicsos, meszes habarcsban. A falrakás módja a román kori kváder falakéhoz hasonlót. A falszélesség: 1,55 m, és ez egy helyen volt mérhető, ugyanis a fal külső szélét a későbbi ráépítések megbolygatták. Ilyen későbbi ráépítés a barokk apáti ház korai – első periódusának – északi fala, amely 1780 körül épült, benne a 13. századi bencés apátság faragott köveit találtuk másodlagos beépítésben. Megkülönböztetésül barokk „ősháznak”

12. kép „a - a” metszet: 1. padlószint alatti feltöltés, 2. kevert apró, téglatörmelék, kavicsos réteg, 3. sárga agyagos, tapasztott járószint (2. periódus szintje), 4. sárga agyag réteg, 5. szemcsés kevert fekete föld, 6. agyag rögök, 7. vékony téglaporos réteg, 8. fehér vékony habarcs réteg, 9. sárga letaposott agyagréteg (1. periódus szintje), 10. faszenes fekete agyagréteg

Abb. 12. „a - a” Schnitt: 1. Auffüllung über dem Bodenniveau, 2. gemischte, kieselige Schicht mit kleinen Ziegelbruchstücken, 3. gelbes Lehmniveau (2. Periode), 4. gelbe Lehmschicht, 5. granulöse, gemischte, schwarze Erde, 6. Lehmklotzen, 7. dünne Schicht mit Ziegelpulver, 8. dünne, weisse Mörtelschicht, 9. gelbe, antgetretene Lehmschicht (1. Periode), 10. schwarzer Lehm mit Holzkohle

és a habarcsba rakott téglafal egy periódus-e, vagy kettő, vagyis az agyagba rakott fal esetleg egy korábbi házhoz tartozik? A kérdésre később kaptuk meg a feleletet. Az agyagba rakott fal tégláinak mérete:

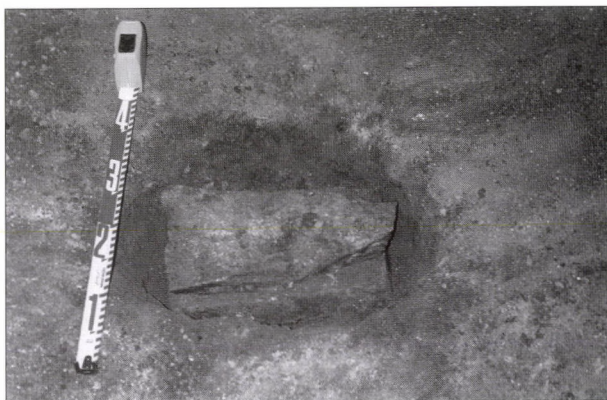
neveztük ezt a periódust. A fentiekben ismertetett falszerkezet: agyagba rakott alapozás, rajta – alapozási padkául szolgáló vízszintesen lerakott téglasoron a habarcsba rakott felmenő fal – alapján úgy tűnik, a

téglaház fala egyszerre épült. Ez az alapozási mód: döngölt agyagba rakott téglák – általános volt ezen a vidéken. Igen nagy számban figyeltük meg Vas és Zala megye 13. századi, román stílusú falusi templomainál (VALTER 2004, 90–91). A téгла közé döngölt matéria igen szilárd alapot biztosított az agyagos talajban, mert ugyanolyan összetételű, mint az altalaj, és az épület ily módon szinte „összenő” azzal. Úgy tűnik, a Szent Jakab kápolnában előkerült 11. századi rotunda alap és az apáti házban talált 12. század eleji téglaház alapozása tekinthető e módszer legkorábbi előfordulásának vidékünkön. A jáki Szent György templom déli oldalánál feltártuk a bencés monostor alapfalainak téglából és csatári kőből készült maradványait. Ezek is döngölt agyagba voltak rakva, és csak a felmenő falakat rakták habarcsba.

Visszatérve az apáti házban napvilágra került téгла házhoz, annak keleti részén, az A/II. szelvény keleti faláról (a tanúfalról) rajzolt metszet (12. kép „a - a”) azt mutatja, hogy a téглаépületnek két padlószintje volt. A rétegek a metszet két szélén megszakadnak a későbbi beásás miatt. Az egyik oldalon a barokk ház északi falának alapozása, a másik oldalon az „ősház” északi falának alapárka miatt szakad meg a rétegsor. A felszíni kevert törmelék és a téglatörmelék rétegek alatt sárga-agyagos tapasztott járószint van. Ez a második padlószint. Ez alatt mintegy 45 cm-es szemcsés fekete, agyag rögökkel kevert feltöltési réteg alatt vékony téglaporos réteg, majd vékony fehér habarcsréteg van, amely a vele egy szinten lévő sárgás agyagréteggel alkot egy korábbi padlószintet. Ez egyvonalban van a habarcsba rakott téglafal aljával, az említett vízszintesen lerakott téglasorral, azaz az alapozási padkával. Ez azt jelenti, hogy a ház építésével egy időben készült, az első periódus padlószintje. Ez alatt a faszénnel kevert fekete, 11. századi kerámiával keltezett legkorábbi réteg található. A két padlószint közötti 45 cm-es feltöltés a ház átépítésére utal, ily módon nem a falak, hanem a két padlószint alapján gondolhatunk a téglaház két építési (valójában átépítési) periódusára. Az A/II. szelvényben nagy felületen megmaradt a sárgás-barna színű, 5–8 cm vastag letapasztott felület, ami a második padlószintnek felel meg. A szelvény észak-nyugati szélén (6. kép 6) e padlószintből indulóan 35 cm átmérőjű, fekete kevert földdel teli, ovális gödör foltja mutatkozott (13. kép). A gödör mélysége 35 cm volt, alul öblösödött. Benne egy téglával és egy lapos csatári kővel (14. kép) lefedett cserépedényt találtunk (15. kép), amely ugyan földdel volt tele, de az alján határozottan kivehető volt egy szárnyas állat (csirke) csontváza. A cserépedény mellett széttört tojás darabjai feküdtek.⁶ A cserépfazék szinte teljesen ép volt, pereme volt letörve, de a darabjai helyben voltak, így

13. kép Az építési áldozatot tartalmazó gödör foltja a tapasztott padlón (A/II. szelvény)
Abb. 13. Der Fleck der Grube des Bauopfers auf dem gelehmten Boden

14. kép Csatári kő fedte az építési áldozat edényét a gödörben (A/II. szelvény)
Abb. 14. Der Topf des Bauopfers war in der Grube mit einem Stein aus Csatár abgedeckt (Abschnitt A/II)

15. kép Az építési áldozatot tartalmazó cserépfazék a gödörben
Abb. 15. Der Topf mit dem Bauopfer in der Grube

16. kép Az építési áldozat restaurált cserépfazéka, alján a fenékbélyeg
Abb. 16. Restaurierte Topf des Bauopfers mit Bodenmarke

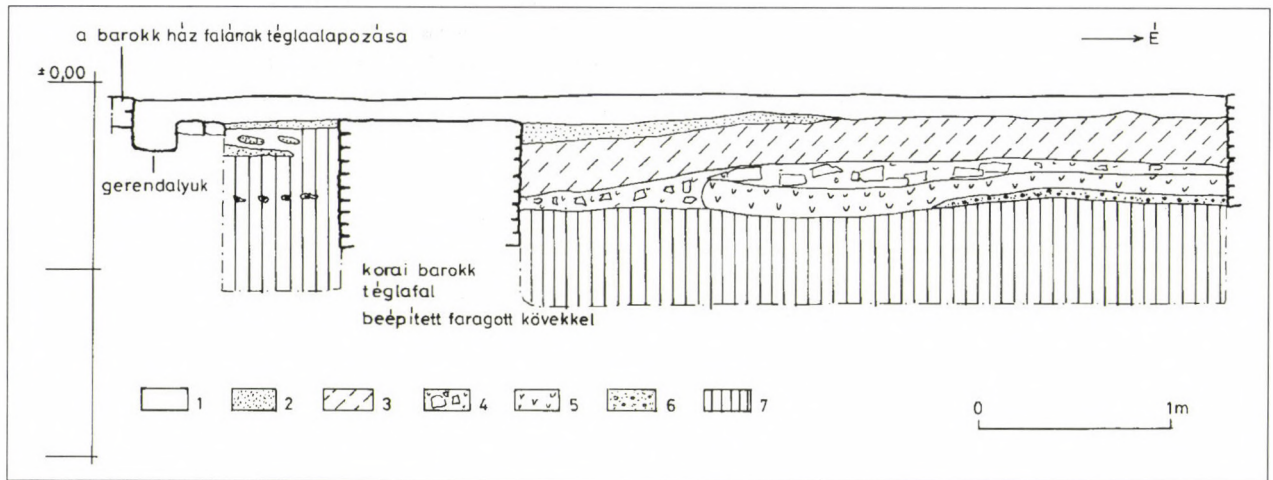
az edény könnyen restaurálható volt. Mélyített körből induló sugaras fenékbélyeg van az alján (16. kép). Az edény a 1200 körüli időre keltezhető.⁷ E gödör betöltéséből került elő egy cserépfazék aljának töredéke, rajta plasztikus körben négyzetes, rácsos mintájú fenékbélyeggel (8. kép 13).⁸ Ez az építési áldozatot tartalmazó, 1200 körüli időre keltezhető edény a téglaház átépítésének (második periódusának) idejét teszi világossá. Az alapfalak az első padlószinttel a 12. század első felében készülhettek. Ráépültek a 11. századi kerámiával keltezett fekete agyagos, faszenes kultúrrétegre. A második padlószint keltezéséhez hozzájárul, hogy a építési áldozatot tartalmazó gödörtől néhány centiméterre a tapasztott padlószinten 1200 körülre keltezhető friesachi denárt⁹ találtunk (5. kép 2). A 12. század utolsó éveiből és a 13. század első feléből származó magyarországi éremleletekben számszámra kerülnek elő friesachi denárok, és ez azt bizonyítja, hogy a salzburgi érsek Friesach karinthiai városban vert pénzei ekkor az egész országban általánosan használt fizetési eszközök voltak (HÓMAN 1916, 291–292).

Az építési áldozatok kérdésével a közelmúltban Pölös Andrea foglalkozott (PÖLÖS 2001, 467–483). A néprajzi szakirodalomban építő-, a régészetiben építési áldozatnak nevezik a jelenséget. A neolitikum óta ismert a házba való temetkezés, amely egyfajta emberáldozatnak is értelmezhető szokás, de állatáldozatot csak a 11. századtól ismerünk. A régészeti építési áldozat első megtalált emléke egy kardoskúti házból ismert. Méri István itt a kemencével szemközi sarokba ásott gödörben egy kakas teljes csontvázat találta, amelyet az ásató hátracsavart nyakúnak írt le, azaz kicsavarták az állat nyakát. Szintén középkori a budai vízivárosi Szent Péter mártír plébánia templom szentélye alatt talált korszó, melyben kakas csontváz volt. Esztergom-Szentkirályon is feltártak építési áldozatot: öt gödörből szájjal lefelé fordított cserépfazekak kerültek elő, közülük kettőben csirke csontváz volt, a többiben tyúktojás. Ezek alá az edények alá a földbe vasszeget szúrtak. Jászágón cserépfazékban tyúk csontvázának és tojásának darabjait találták. Említi a tanulmány még, hogy a borsodi földvárban is találtak tojást és vasszeget tartalmazó fazekat, és találtak építési áldozatot a soproni, visegrádi ásatáson is. Pölös Andrea a középkori Felhévíz és Szentjakabfalva területén folytatott ásatásain több házban talált építési áldozatot tartalmazó edényt. Az elsőnek említett ház DNy-i sarkába ásott gödörből egy 13. századi ausztriai bepecsételt fazék került elő, benne egy tojás volt. A második ház DNy-i sarkában egy külön megásott gödörben egy fehér, csigavonalas díszű 13. századi edényben egy jérce csontváza volt. A harmadik esetben a fazék a házhoz tartozóan feküdt fejjel lefelé egy

gödörben, alatta egy vasszöggel. A negyedik építési áldozat szintén a ház DNy-i sarkába ásott gödörben, egy csigavonal díszes cserépedényben volt elhelyezve. A kis területen, egy faluban, azonos időszakban előkerült építési áldozatokat összevetve, megállapítható, hogy ahol házból került elő az edény, jól elkülöníthetően a ház DNy-i sarok cölöpe mellett, külön az edénynek ásott gödörben volt a fazék. Az edények épek voltak, nem voltak letakarva, tehát nem tartottak a fazékban elhelyezett áldozat „kijövetelétől”. Az ismertetett régészeti anyagról megállapítható, hogy több esetben unikális, illetve újdonságszámba menő edényt építettek be (szentjakabfalvi ausztriai edény, és a vízivárosi állatfejes, kiöntőcsöves, külföldről származó sárga mázas korszó). Mindkettő külföldről származó, értékes, rövid ideig használt, vagy teljesen új edény. A vasszög alkalmazása azzal magyarázható, hogy a vasszög ősidők óta mágikus szerepe volt. A nagyszámú, szűk időszakra – 11–13. század – keltezhető leletek feltehetően az egész ország területén meglévő, ismert és alkalmazott szokásra mutatnak, melynek ennyire egységes régészeti nyomát nemigen találjuk a későbbiekben.¹⁰ A jáki téglaházban talált, építési áldozatot tartalmazó cserépfazék is teljesen új lehetett a gödörbe helyezéskor. Használat nyoma (korom az oldalán) nem látszik rajta. Ép fazék volt, a pereme a védelem céljából ráhelyezett csatári kötől és a föld nyomásától részben letörött, de helyben volt, könnyen restaurálhatóan. A gödört a téglaház észak-keleti részébe ásták (6. kép 6). Az 1200 körüli átépítés nagyobb arányú lehetett, nem csupán szintemeléssel, építési áldozattal igyekeztek az építkezés sikerét biztosítani.

2. helyiség, A/III-IV-V. szelvény

A helyiség déli részén – az A/III. és A/V. szelvényben – megtaláltuk a barokk „ösház” téglából és faragott kőből készült déli falát. A faragott kövek – köztük bordák, vállkövek – a 18. században elbontott, 13. századi bencés apátság falaiból kerültek ide, másodlagos felhasználásra. Az apáti ház mai (19. században készült) déli falának belső oldala mellett végig a helyiségben fagerenda helye látszott (17. kép „c - c” metszet). Ez a korai barokk „ösházhoz” tartozó fatornác alaperendájának helye. A metszetről leolvasható, hogy a helyiség többi részén a felszíni feltöltés és a habarcsos-kavicsos törmelékéretek alatt agyagos tégladarabos réteget találtunk, amely helyenként egészen téglaporból áll. Ennek egy része alatt sárga habarcsréteg volt található. E téglaozladékos rétegek a 12. századi téglaház omladéka. Az omladékból körömnymásos díszű és vízszintes vonaldíszű 13. századi cserepek kerültek elő.¹¹ Az omladékréteg alatt itt is az a faszenes, fekete agyagos réteg van, amelyben hullámvonalas és fogaskerék díszű, 11. századi

17. kép „c - c” metzset: 1. padlószint alatti feltöltés, 2. sárga, homokos habarcsréteg, 3. kevert, kavicsos téglatörmelék, 4. elplanírozott téglatörmelék, 5. téglapor réteg, 6. sárga habarcs réteg, 7. faszenes, fekete agyagréteg
 Abb. 17. „c - c” Schnitt: 1. Einfüllung unter dem Bodenniveau, 2. gelbe, sandige Mörtelschnitt, 3. gemischte, kieselige Ziegelbruchstücke, 4. planierter Ziegelschutt, 5. Ziegelpulverschicht, 6. gelbe Mörtelschicht, 7. schwarzer Lehm mit Holzkohle

18. kép 17-18. századi hulladékgyödrök, a téglá palota omladéka és ferdén futó északi falának maradványa az A/VII. szelvényben
 Abb. 18. Abfallgruben aus dem 17-18. Jh., Schutt des Ziegelpalastes und die Überreste seiner schrag laufende Nordmauer im Abschnitt A/VII

cserépedény töredékeket (8. kép 1, 8)¹² és római cserepek, tegulák töredékeit találtunk.

3. helyiség, A/VI–VII. szelvény

A helyiség észak-keleti sarkában, a keleti válaszfal alatt látszott – metszetben – a 12. századi téglaház északi fala. Ettől nyugatra mintegy 3 m-es szakaszon hiányzik a fal, mert az apáti ház északi fala mellé 1,60 m szélességben három rekeszes hulladékgödört (vermet) építettek (6. kép 5) és (18. kép). A gödrökből nagyobb mennyiségben kerültek elő törött és ép, 17–18. századba keltezhető tárgyak: cserép korsó, cserép pohár, üveg poharak, sík üvegdarabok, fajansz tárgyak.

századi pince építésekor kiszedték. A 3. helyiség déli részén, az A/VI. szelvényben a barokk „ösház” északi falának vonalában a felszíni feltöltés alatt találtunk egy 80 cm széles téglafalat (téglaméret: 30x15x5 cm), amelynek habarcsa sötét, kemény, kavicsos. E fal belső síkjához három tüzelőhelyet építettek ugyanilyen méretű téglákból. (6. kép 4 és 19. kép). A tüzelőnyílás felett a téglákon kerek kormos nyom látszik, a középső nyílás környékén nagy mennyiségű üvegszerűen olvadt, zöldes-sötét, könnyű, habos szerkezetű salak maradt ráéggve. A salakok nagyon hasonlítanak a pásztói apátság 12. századi üveghutájában a középső (olvasztó) kemencénél talált salakokhoz,

19. kép A 17–18. századi üveghuta kemencéi az A/VI. szelvényben
Abb. 19. Öfen der Glashütte des 17–18. Jhs. im Abschnitt A/VI

Úgy tűnik, ezek a falazott vermek hulladékgödörök voltak, a használaton kívüli és a törött tárgyakat helyezték el bennük. A középső gödör déli fala ráépült a 12. századi ház északi falára, és belsejében, alul, a korai fal belső síkja is előkerült, két sor agyagba rakott téglák formájában. Ettől nyugatra, a helyiség északnyugati sarkában e korai fal viszonylagos épségben megmaradt (18. kép). Alul az agyagba rakott téglafal, erre – egy sor téglát hagyva alapozási padkának – került a habarcsba rakott felmenőfal, 28x17x5 cm-es téglákból rakva. A téglaház északnyugati sarkát a 19.

amelyekről laboratóriumi vizsgálatok is bizonyították, hogy üveggyártás közben keletkeztek (VALTER 1996b, 393; VALTER 2002, 429). Úgy tűnik, a tüzelőnyílások felett kerek edények álltak, amelyek alatt tüzeltek. A nyomokból ítélve a középső nyílás alatt volt a legintenzívebb a tüzelés. Bár a salakok technikai vizsgálata még nem történt meg, a három tüzelőhely, a középső sok salak és a helyiség északi részében lévő vermekből előkerült nagy mennyiségű ép és törött üveg tárgy jogossá teszi azt a feltételezést, hogy itt egy üveggyártó műhely (üveghuta) három ke-

mencéjét találtuk, vagyis az előmelegítő-, közepén az olvasztó-, mellette a hűtőkemencét (VALTER 2002, 427–431; MESTER 1997, 8–11, 104–126).¹³

4. helyiség, A/IX. szelvény

Az olvasztókemence (a középső) a keskeny újkori válaszfal alatt a 4. helyiségben, az A/IX. szelvényben

folytatódik, és előtte négyzetes formájú, téglából kirakott üreg van (20. kép). A téglák mérete 30x15x5 cm, és szürke, kavicsos, kemény habarcsba van rakva. Az üreg tele volt hamuval. Feltehetően a kemencék hamuzó gödre volt. Ezek a kemencék egy műhely-épülethez tartoztak, amelynek déli falát az A/IX. szelvény észak-keleti és dél-keleti sarkában két befor-

20. kép Az üveghuta hamuzó gödre, alatta a 11. századi kemence maradványa, amely mellett a 12. századi téglapalota agyagba rakott alapfala látható (A/IX. szelvény)

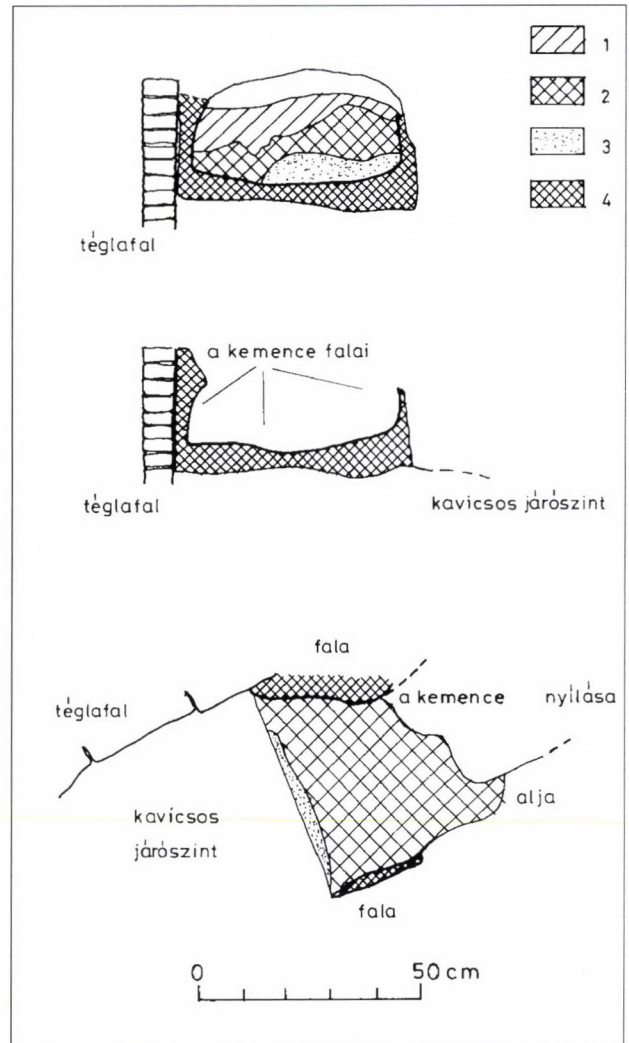
Abb. 20. Achengrube der Glashütte, darunter die Überreste des Ofens aus dem 11. Jh., daneben die in Lehm gelegte Grundmauer des Ziegelpalastes aus dem 12. Jh., (Abschnitt A/IX)

duló téglapillér alkotja. Ebből következően a műhely dél felé nyitott volt, és ez igen jól megfelel egy rendkívül tűzveszélyes üveghuta felépítményének. Az üveghutákat már a 15. századi metszetek is nyitott tetős építményként tüntetik fel, és ilyen szerkezetű műhelyeket találtak későközépkori és 18. századi üveghuta ásatásokon (MESTER 1997, 103, 124–126; KOVÁCS 1969, 220; CSIFÁRY 1998, 55–121). A hamuzó gödör ráépült a 12. századi téglaház alapfalára. Ez az agyagba rakott téglafal a hamuzó gödörtől nyugatra elég nagy szakaszon megmaradt (20. kép). 26x15x4,5 cm méretű 4 sor téglá van szabályosan hosszában, majd keresztben, lapjával egymásra rakva, közöttük 5 cm-es agygréteg van. A fal északi szegélyén az itt 10 cm vastag agygréteg felett kezdődik a sárga, mésszel kevert habarcsba rakott felmenőfal. A falszélesség 1,50 m. E 12. századi fal mellett, a 17–18. századi hamuzó gödör alá nyúlóan egy félig megmaradt kenyérsütő kemencét találtunk (6. kép 1; 20. kép). A kemence a legelső betelepülési réteghez tartozik. 8–10 cm vastag átégett alja alatt a bolygatatlan kavicsréteg van, ami itt a kemence aljától vörösréteggé vált. Szépen bontható volt átégett alja, északi és déli oldalfalának részlete (21. kép). Átégett alján 8–10 cm-es hamuréteg volt, faszén darabokkal, majd a kemence boltozatának omladéka (paticsdarabok, barnás-vörös agyag). E fölött agyagos betöltés található, ezen vörösréteggel, majd szürke, agyagos betöltés, állatsontokkal és jellegtelen középkori kerámiával. Csak ezután következett az ún. szürke habarcsos műhelyépület hamus gödrének alapozási alja. A középvonaltól nyugatra hiányzik a kemence sütőtere. Feltehetően akkor bontották el, amikor a téglaház déli falát építették. Világosan látszik, hogy a kemence a korábbi, mert annak északi falába belevágva készült a téglaház agyagba rakott alapozása. A kemence tapasztott aljában talált kerámia edény töredékek (8. kép 9, 12)¹⁴ 11. századra keltezhetők, a legkorábbi települési réteggel egy idősek. Ez a réteg az apáti ház nyugati szárnyában végig követhető volt.

A 4. helyiségben, az A/VIII. szelvényben megtaláltuk a barokk „ősház” déli falát, előtte a tornác téglaburkolatát (6. kép, A/VIII. szelvény).

1994-ben az apáti ház észak-nyugati sarkánál folytattuk a feltárást, hogy tisztázzuk az előzőleg itt talált, csatári kőből készült alapozású épület kiterjedését, miben létét. Az már világos volt, hogy későbbi, mint a téglaház, mert támpillére ráépült a ház keleti falára.

A K/I-II-III. számú szelvényekben egy 7x7 méteres torony alapfalai bontakoztak ki, a sarkokon ferde, az oldalak közepén rövid egyenes támpillérekkel (6. kép). Az épület alapozása zöld színű, palásan hasított felsőcsatári kőből készült. A keskeny, téglafarmájú

21. kép A 11. századi kemence: 1. barna agyagos betöltés, 2. kemencetető omladéka, 3. hamu, 4. kemence tapasztott alja

Abb. 21. Ofen aus dem 11. Jh.: 1. braune, lehmene Einfüllung, 2. Schutt des Ofensdaches, 3. Asche, 4. gelehmtes Boden des Ofens

köveket opus spicatum (halszálka) formában agyagba rakták le az alapozási árokba. A felmenőfal téglából készült. Ez legjobban a K/I. szelvényben, a torony észak-nyugati sarkán maradt meg (6. kép), ahol a felmenőfal szerkezete is jól látszik: a fal széle – a román korban szokásos módon – lapjával lerakott egész téglákból áll, a falmagot pedig tört téglák alkotják, amelyek sárga, murvás kavicsos habarcsba vannak rakva (22. kép). A képen látható, a barokk épület sarkától induló keskeny téglafal 19. századi kerítésfal maradványa. Előtte egy tanúfal van. A torony téglafelmenőfalát az A/1. szelvényben, az épület délnyugati belső sarkának megtalálásakor rögzítettük (7. kép). Itt elég nagy szakaszon megmaradt. Ahol a téglá

22. kép A 13. századi lakótorony feltárt falai a barokk épület észak-keleti sarkán

Abb. 22. Die erschlossenen Mauer des Wohnturmes aus dem 13. Jh. bei der nordöstlichen Ecke des Barockgebäudes

felmenőfal indult, ott lehetett a torony alsó szintjének padlószintje. Ettől 80 cm mélységben volt a csatári köves alapozás alja. A torony keleti falából valamint az észak- és déli sarkából nemcsak az ép téglákat, hanem a nagyobb köveket is kiszedték, a fal vonala azonban határozottan követhető volt. A dél-keleti saroktámpillér és déli fal középső támpillére között egy kerek meszes foltot találtunk. 1 m átmérőjű kerek fal alsó alapozási sora maradt meg, amely közvetlenül a déli toronyfal mellé épült. Csigalépcső alapjának gondolnánk, amely a torony felső szintjére (vagy szintjeire) vezethetett, de nem mentes a problémáktól e megoldás, mert nagyon kicsi az átmérője. Az bizonyosnak látszik, hogy a torony emeletes volt. Erre mutat a nyolc támpillér, és az 1,70–1,80 m-es fal-szélesség. A torony építési korának meghatározásához támpontot adnak azok a 13. század első felére keltezhető sűrű és ritkább vízszintes vonal- és bepecsételt saktábla díszű edénytöredékek (8. kép 7, 10, 11), amelyeket a torony keleti fala mellett, az alapozási rétegben találtunk. Elbontását a törmelékben – a falak feletti betöltésben – talált 18. századi kerámia töredékek, valamint a K/II. szelvény belső észak-keleti sarkában a fal feletti bontási törmelékből előkerült 1780-as évszámú Mária Terézia réz krajcár elég pon-

tosan kelteznek (HUSZÁR 1979, 266 és a 1762. szám), (5. kép 6). Ez egybeesik a barokk „ösház” építésével, amikor minden építőanyagra szükség volt, így a torony maradványaiból is kiszedték a felhasználható köveket, téglákat. Érdekes jelenség, hogy a torony bontási törmelékében jó állapotú rézpénzt találtunk (5. kép 5). Ennek előlapján is két ülő királyalapot látunk, Rex Bela és Rex Sts /Stephan/ felirattal, a hátlapon Szűz Mária ül, ölében a Gyermekekkel, Sancta Maria a felirat (CNH I: 98). Ez a rézpénz ugyanúgy III. Béla pénze volt, mint azok, amelyeket a Szent Jakab kápolna feltöltésében találtunk. 1977-ben Bécsben, a Reichsbrückénél egy rézedényben 58 db III. Béla rézpénzt találtak, amelyek a CNH I. 101 és 103 típusba sorolhatók. A lelet kapcsán Karl Schulz foglalkozott röviden ismét a kérdéssel. Rámutatott arra, hogy III. Béla rézpénzei az osztrák és cseh-morva térségben csak igen ritkán bukkannak fel, még leginkább Burgenlandban. Ezért is érdekes a bécsi lelet, amelyben csak ezek a pénzek voltak. Schulz ezt a leletet III. Béla testvérének, Gézának az osztrák herceghez történő menekülésével (1175) hozza összefüggésbe. Felveti a lehetőséget, hogy esetleg egy hajó süllyedt itt el, vagy valaki a Duna parton rejtette el kincsét, amit azután a folyó iszappal borított el

(SCHULZ 1978, 17–19). A Saltzer Ernő-féle Árpád-kori leletkataszter az alábbi helyekről ismertet CNH I. 98 típusú rézpenzket: Budapest-Rákosmező 1 db (szórvány), Enese 1 db (szórvány), Esztergom-Löwy S. utca (ásatás) 3 db, Hódmezővásárhely-Férged 1 db (szórvány), Horgos 1 db (szórvány), Hort 86 db, Kecel 1 db, Óbéba 1 db, Sümeg 26 db, Szeged-Csorva 1 db, Szob-Zebegény 2 db. (SALTZER 1996, 20, 42, 47, 50, 55, 56, 57, 58, 70, 75, 76, 78). A torony törmelékében talált CNH I. 98 típusú pénzen (5. kép 5) Gyöngyössy Márton szíglát talált: a két királyt elválasztó keresztnél a vízszintes keresztszárak alatt jobbról és balról egy-egy pontot, valamint a két királyalak jogarai mellett is lát jobbról egy-egy pontot. Véleménye szerint megkockáztatható, hogy ezeket a rézpenzket III. Béla uralkodásának első felében verethette (kb az 1170-es évek). Azt is jelentheti, hogy párhuzamosan nem vertek ekkor más, azaz ezüstpenzket.

A feltárásnak el kellett döntenie azt a kérdést, hogy a torony körül volt-e erődítés (sánc, árok). Északi oldala a meredek templomdomb széléhez közel épült (1. kép), itt a szelvényekben nem találtunk erődítésnyomot. Nehezen fért volna el komolyabb sánc vagy árok. Nyugati része a téglaház omladékán nyugszik, déli oldala előtt az A/1., keleti oldala előtt az A/7 kutatóárkokban sem találtunk sánc, árok, vagy kerítés nyomát. Ez a terület évtizedek (vagy inkább évszázadok?) óta kerti művelés alatt állott, ezért a kutatóárkokban csak felbolygatott réteget találtunk, 1 m mélységben viszont már a bolygatatlan agyag jelentkezett.

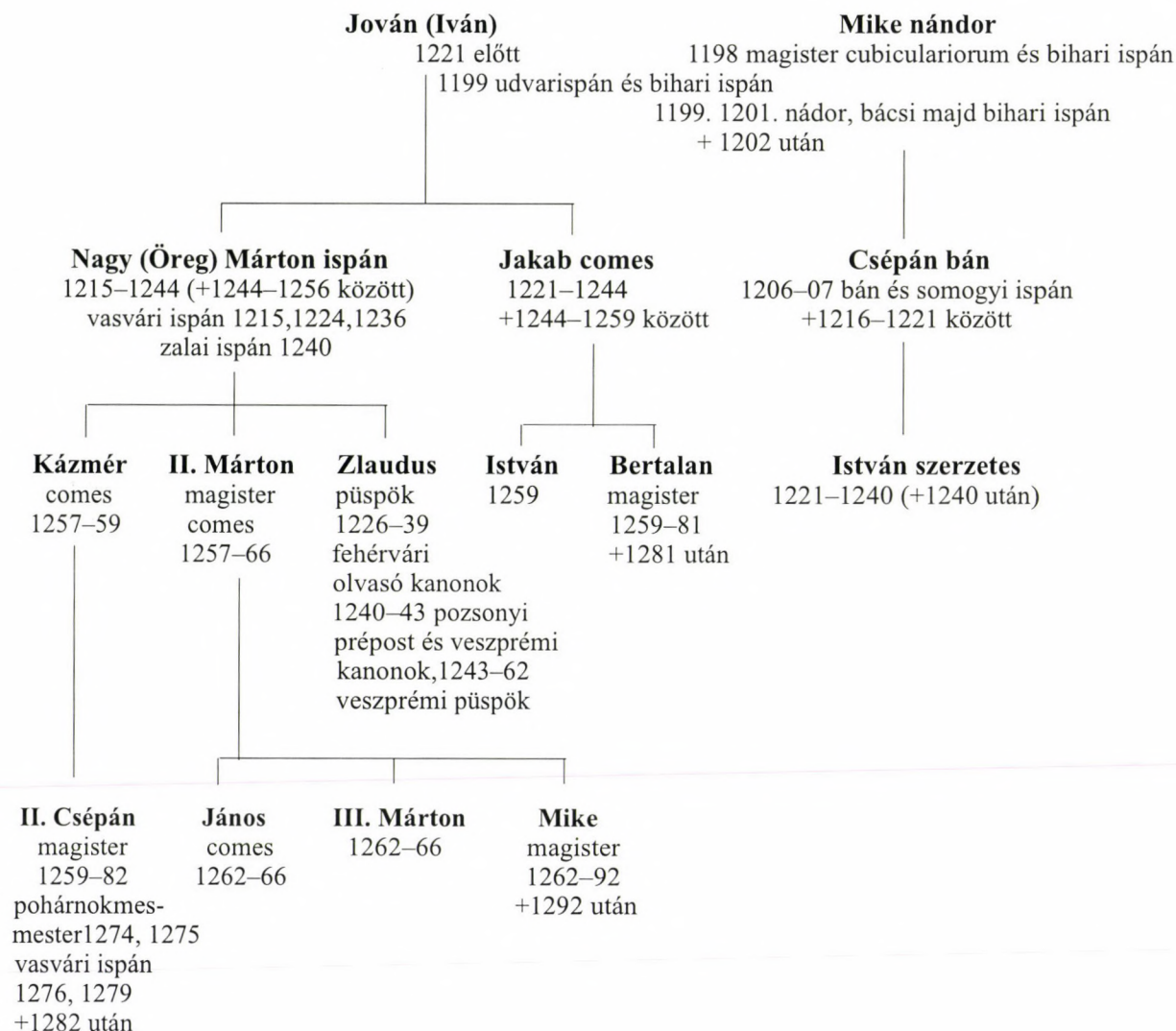
A kutatás eredményeit a következőkben összegezhetjük: a jáki templomdombon talán már a 10. század végétől, de a 11. század elejétől már biztosan létezett egy település, amelynek régészeti maradványa a 11. századi kerámiával keltezett faszenes, fekete agyagos kulturréteg és a hozzá tartozó kenyérsütő kemence. Ez a település a domb nyugati részére lokalizálható.

A domb keleti részén a 10. század végétől temetkeztek, és nem biztos, hogy a korai falu lakói már ekkor keresztények voltak. A 11. század első felétől a temetkezés a falu kerek alaprajzú plébánia temploma köré történt, mert felépült a közösség keresztelől- és temetkező egyháza, a plébánia templom. Tekintve a patrocíniumok e korai időben mindenképpen jellemző kontinuitását, jogunk van feltételezni, hogy 13.

századi utódjához hasonlóan e korai rotunda is Szent Jakab tiszteletére volt szentelve. A védőszent választása nem lehet véletlen. Az antropológiai anyag eddigi vizsgálata azt mutatja, hogy a korai temetőben a mai Ják falu lakóinak ősei nyugszanak, és e kontinuitás alapján is feltételezhetjük, hogy a falu már a 10. század végétől–11. század elejétől a Ják nemzetség birtokában volt. A legutóbbi időben Rácz György foglalkozott a Ják nemzetség eredetével, történetével. (RÁ CZ 2000/1, 7–26; 2000/2, 159–176).

Az ő nyomdokain, a régészet eredményeivel kiegészítve kíséreltük meg a nemzetség eredetét felvázolni (VALTER 2004, 74–75). A Ják nemzetség elnevezése megegyezik két, a nemzetség által birtokolt Vas megyei falu nevével: Ják és Jákfa. Mindkettő pusztaszemélynévből keletkezett, magyar helynévadással. Elfogadott vélemények szerint a Jakab személynév régi magyar Jákob változatának rövidüléssel keletkezett becézett alakja a Ják. Mindebből következik, hogy valamikor a 10. század végén, a 11. század elején létezett egy Ják(ó) nevű előkelő ember, aki Vas megyében volt birtokos, nevét a két falu őrizte meg. Utódai tőle származtatván birtokjogukat, atyafiságukat róla nevezték el. Ősi magyar nemzetségről van tehát szó. Amikor a nemzetség a 13. század elején feltűnik a forrásokban, már nagy múltra tekinthet vissza a birtokos társadalom előkelő részeként. Karácsonyi János három főágra osztotta fel a nemzetséget, és ez a felosztás az újabb kutatások szerint is helytálló. (KARÁ CSONYI 1900–1901, I. 254; RÁ CZ 2000/1, 7–26; 2000/2, 159–176). A három főágon belül több alágra és számtalan családra ágazott szét a nemzetség. Közös nemzetségi birtokaik nagy részét a három főág ősei a jelek szerint a 12. században felosztották, és egyedül Ják – a legősibb – maradt közös birtok. A három főág: a Pornó- és Jákmonostori, a Rába jobbparti és a Rába balparti ág volt. Az ágak között óriási vagyoni és társadalmi különbség létezett. A legelőkelőbb a monostoralapító Pornó- és Jákmonostori főág volt, amelynek felfelé ívelő pályája Jákról indulhatott. A Pinka patak melletti pornói birtokegyüttes nagy része ági szerzemény. A továbbiakban csak a monostoralapító főággal foglalkozunk, mert témánk szempontjából ők a fontosak. A könnyebb érthetőség céljából ismertetjük a nemzedékrendi táblát (VALTER 2004, 70):

Jakab (Jákó) a nemzetség őse (10. század vége, 11. század eleje)

A körtemplomok fejlődési folyamatát az elmúlt évtizedek szakirodalma alapján vázolhatjuk fel (GERVERS-MOLNÁR 1972, 25–32; STREICH 1984, 362–400). Az előkép Nagy Károly aacheni palotakápolnája. Ennek nyomán jelentek meg a 9–10. századtól, a 11. század elejétől Közép-Európában: a Morva fejedelemségben, Cseh- és Lengyelországban és Magyarországon a királyi paloták, udvarházak kápolnájaként a rotundák. A nagyjából egy időben létrejött és kereszténnyé vált közép-európai államok hasonló gazdasági és társadalmi viszonyai sokban hasonló fejlődést hoztak az építészetben is. A példakép gazdasági, politikai és egyházi téren is főként az Ottók birodalma volt, és ez által persze Nagy Károlyé. Nagyjából a 11. század második felétől kezdődően ez

a korai befolyás átalakult. Közép-Európa uralkodói új, az előzőknél jóval nagyobb és pompásabb egyházakat emeltek, és a kicsiny és szerény korai kápolnákat a legtöbb helyen elbontották. Típusuk mégsem tűnt el, tovább élt az egész román korszakban. Először feltehetően a feudális urak várkápolnáit épültek kerek alaprajzzal, majd a 11. század második felétől egészen a 13. század közepéig a falusi plébánia templomok kedvelt típusává váltak a rotundák.

E fejlődési sémába bele illeszthető a jáki szituáció. Nem mondhatjuk teljes bizonyossággal, de joggal gondolhatjuk, hogy a rotunda építtetője a feltételezett Jákó (Jakab) nevű ős volt, akitől a nemzetség neve is származik. A rotunda tehát a birtokközpontban épült, ahol már ekkor ott lakott a feudális birtok ura, felte-

hetően a domb nyugati részén, a téglaház helyén, vagy környékén. A falu – a külső kenyérsütő kemence tanúsága szerint – ott volt a közelben, a domb déli részén. Bár ennek nyomát nem találtuk, de feltételezhetjük, hogy fából épült házban laktak a Ják nemzetség korai tagjai. Erődítésre utaló nyomot nem találtunk, tehát ez nem a korszak szokásos várkapolnája volt, és nem magánegyház (Eigenkirche), hanem a falu plébánia temploma, amelyben kereszteltek, amely köré temetkeztek. Eddigi tudásunk szerint ez a környék legkorábbi ilyen funkciójú körtemploma. 2003-ben a közeli Nádasd faluban egyetlen körből álló, 4,30 m belső átmérőjű (falvastagság 1,13 m) falfülke szentélyes, téglából épült templomot tárt fel Hajmási Erika. A rotunda északi oldalához vele egybeépítve egy négyszögletű torony alapjai is előkerültek. Az ásató a lakótornyos rotunda építését a 11. századba keltezte, és Nádasdy család ősei között keresi az építetőköt¹⁶ (TAKÁCS 2004, 1–11). Lakótornyos, erődített rotunda elég ritka magyar területen, viszont több lengyel, morva és cseh analógiát felsorolhatnánk. Ilyen például a Prága melletti Týnec nad Sázavou, amely Jákhhoz is szolgálhat bizonyos értelemben analógiaként, bár ez királyi vár volt. A magas domb tetején lévő sánctvárnban a 11. században körtemplom épült kőből. A kerek hajóhoz nyújtott félköríves szentély tartozik. A rotunda köré a 11–12. században temetkeztek. A szentélytől délre facölöpös épületmaradványokat találtak, talán a korai lakóhely nyomait. 1200 körül a templomtól délre háromszatú kőház épült a sánctfalba, végül a 13. század elején a rotunda északi oldalához négyszögű lakótornyot emeltek (HEJNA 1976, 76–77; DURDÍK 1983, 244–245). Az utóbbi évtizedekben Vas, de főleg Zala megyében végzett régészeti kutatások nyomán szaporodtak ismereteink e vidék falusi plébánia templomként szolgáló rotundáiról. A keszthelyi ferences templom (ma plébánia templom) szentélyének külső oldalánál az 1957-ben végzett régészeti kutatás egy kőből készült kerek templom alapjait tárt fel. A régészeti megfigyelések alapján építését a 12. századba tehetjük, és a körtemplom az először 1247-ben említett keszthelyi Szent Lőrinc plébánia templommal azonos (KOPPÁNY 1993, 164–165). Alaprajza: a kerek hajóhoz patkóíves szentély tartozik (VALTER 2004, 221, 12. ábra) Keszthely csak 13. században került a Pécs nembeli Marcaliak birtokába, addig királyi birtok volt (GERVERS-MOLNÁR 1972, 33 és a 109. jegyzet). Letenye község határában, a Szentkereszt dombon tárt fel Parádi Nándor egy kerek templom kőből készült alapjait. A régészeti leletek alapján a 11. század végére–a 12. század elejére keltezhető épület felmenő falai téglából készültek. A templom a zalai ispáni várhoz tartozó hajdani szolgáltató falu,

Csatár plébánia temploma volt (PARÁDI 1972, 239). A kerek hajóhoz itt is patkóíves szentély tartozik (VALTER 2004, 220, 8. ábra). Nemesbük határában az elpusztult, és most szőlőhegyként használt Mihályházán 1983-ban egy félköríves szentélyű rotunda kőből készült alapjait tárt fel Vándor László, melyet méretei és építési technikája alapján a 11–12. századba keltezett (VALTER 2004, 221, 10. ábra). A falu a középkorban Karmacshoz tartozott, amely a zalai ispáni vár földje volt, eladományozására csak 1380-ban került sor. Két Karmacs volt, az egyiket, Kiskarmacsot, a későbbiekben Mihályfalvának hívták. A templom titulusát nem ismerjük (VALTER 2004, 51). Az ismertett korai körtemplomoknak kőből készült az alapozása akkor is, ha a felmenőfal (Letenye-Szentkeresztnél) téglából épült. A Karmacs-Mihályfalvi rotunda hasonlít legjobban a jákihoz. Az ismertett korai körtemplomok királyi birtokok falvaiban épültek.

Valamikor a 12. század elején épült Jákon a téglaház, amelyet 1200 körül átépítettek, 45 cm-rel megegyelve a padlószintet. A ház külső szélessége 6 m, északi hosszfalából 9 m, a déliből 11,5 m-es szakasz maradt meg. Arányosan kiegészítve, a ház eredeti hossza 15 m lehetett (6. kép). Ha az 1,50 m-es falvastagságot figyelembe vesszük, akkor a ház belső tere 3–3,5x12 m lehetett. Osztófal nyomát nem lehetett megfigyelni, hiszen a falak – főleg a ház közepe táján – meglehetősen hiányosan maradtak ránk, ezért nem zárhatjuk ki teljesen, hogy több helyiségből állt az épület. A falvastagság alapján emeletes házra is gondolhatunk. Nem tudjuk, hogy merre volt a ház bejárata, mert a megmaradt – kevésnek mondható – fal jórészt alapfal. A ház a domb északi peremére épült, teljesen azonos tájolású, mint a rotunda (1. kép). Az északi oldalon a meredek domboldal közelsége miatt biztosan nem volt bejárat. Nem valószínű, hogy a keskeny keleti és nyugati oldalt megszakították volna egy ajtónyílással. Így csak arra gondolhatunk, hogy a déli oldal közepén nyíló bejáraton lehetett a házba bejutni.

A jáki téglaház jelentőségét mutatja, hogy Koppány Tibor 1999-ben megjelent összefoglaló művében még azt írta: „Maradandó anyagból, kőből vagy téglából épített és megállapítható alaprajzú vagy méretű Árpád-kori nemesi házról, ismert és castellumként említett helyről nincs tudomásunk” Véleménye szerint több tudható az erődített nemesi lakóhelyeken említett Palatium, a magyar Palota elnevezés mögött rejlő épületről. Ez az épületforma állhatott erődítés nélkül is, állhatott egy-egy városban belül is, állhatott torony mellett, de önmagában nem lehetett erőd, vagy kastélyszerű épület (KOPPÁNY 1999, 35). A palatium-palota-terminológiai vizsgálatát Kubinyi András

végezte el. Kimutatta a palota és a terem jelentése közötti összefüggést. Kiss Lajos földrajzi etimológiai szótára szerint a „Terem” helynév a „palota” „udvarház” értelmű teremből keletkezett, így a palota és terem szavainkat szinonimaként is értelmezhetjük. Mind a palota, mind a terem, mint magyar szavak, elsődlegesen épületet jelentettek (KUBINYI 1990, 55–59). A palatium Európa nyugati tájain nagyméretű, emeletes, mindkét szintjén egyterű épületet jelentett, lent gazdasági célú, fent reprezentatív térrel. Magyarországon hasonló a helyzet. A palatiumok két legkorábbi formája a dömösi apátság temploma mellett és a bihari Belényesszentmiklós felett feltárt hercegi szálláshely épülete. Dömösön a templom szentélyétől délre, arra merőlegesen helyezkedik el a nagyjából 8x33 m méretű, vastag falú és egyterű kőház, belsejében későbbi beépítésekkel.

Belényesszentmiklóson 10x28 m méteres alapterületű „döngölt agyag és kőlapokra égetett téglából emelt hosszú, csarnokszerű épület volt.” (KOPPÁNY 1999, 36 és a 115. jegyzet).

Mindkettő a 11. század második felében épült, az akkor már létező királyi udvarhelyek hasonló építményei nyomán. A nagy uralkodói és hercegi palatiumokkal azonos méretű volt az Ákos nemzetség Esztergomhoz közel fekvő, 1288-tól ismert Ákospalotája. Faragott kövekből készült főépülete 9,7x23,8 méter méretű volt. Az esztergomi érsekek 1234-ben említett és 1959-ben feltárt Helemba-szigeti háza 6x18 méretű, osztatlan belső terű épület volt. A belső falsíkján kőkváderekkel épített, kissé földbe mélyített ház valószínűleg fából készült emelettel rendelkezett. Hasonló lehetett Mojs nádor fia Mojs hercegi tárnokmester és somogyi ispán 1263-ban szereplő, a Tolna megyei Ábrahamban levő birtokközpontja, fallal körülvett palatiuma „Abrahaam (...) unius curiae situ, item murorum cum palatio ac aedificiis suis de eadem villa Abraam” (KOPPÁNY 1999, 36 és a 117. jegyzet).¹⁷

A Jákon feltárt, nagyjából 6x15 méter méretű, egyterű téglaházat ilyen palatium névvel illelhetjük. Lehet, hogy kétszintes volt, lehet, hogy az emeleti szint fából készült, és feltehető az is, hogy a második periódusban, 1200 körüli átépítésekor készült az emeleti szint, ezt már nem tudhatjuk. A felsorolt analógiákból a Helemba-szigeten feltárt esztergomi érseki ház áll hozzá méretben a legközelebb. Ha megvizsgáljuk a Ják nemzetség leszármazás rendjét, akkor a jáki palotában – annak 1200 körüli második periódusában Jován (Iván) lakhatott, míg a ház első korszakának lakója és egyben talán építtetője Jován (Iván) ismeretlen nevű elődje (apja?) lehetett. Jovánt csak egyszer említi oklevél. 1200-as évek elején élt, Mike nádor kortársa lehetett.

Mike a legelőkelőbb tagja volt a Ják nemzetségnek. 1199-ben udvarispán és bihari ispán, 1200-ban, 1201–1202-ben az ország nádora volt. A Jáktól mintegy 10 km-re fekvő Pornó nevű település volt a központja annak a birtoktestnek, amelyet ő, vagy valamelyik közvetlen őse a 12 században kaphatott adományul a királytól. Ez a nemzetség ágainak 12. századi osztozkodása után lehetett (RÁCZ 2000/2, 159–163). Ezen a birtokon alapította Mike a pornói Antiochiai Szent Margit tiszteletére szentelt apátságot, amely feltehetően bencés rendű volt. Az alapító nádor 1202 táján meghalt, és a monostor építését fia Csépán bán fejezte be, mert egy 1325-ben kelt oklevél őt mondja a monostor alapítójának (ZO I. 18). Csépán 1206-ban szerepel bánként, de rövid ideig viselte a báni tisztséget, mert 1208-ban már Bánk a bán. 1221-ben néhaiként említik. Egy 1219-es oklevélben olvashatjuk: a ciszterci nagykáptalan tárgyalja „István (Csépán) ispán fia, István kérését, hogy vessék alá a pornói monostort Szentgotthárd Szűz Mária monostorának és kebelezzék be a rendbe” (VALTER 2004, 70; URKUNDENBUCH I., 76–77). Mike unokája, István kérésére a ciszterci rend bekebelezte Pornót. 1221-ben István belépett a ciszterci rendbe, a szentgotthárdi monostorba és az atyai örökségből származó birtokokat: Pornó falut, abban a maga és atyja lakóhelyét, az ahhoz tartozó Monyorókerék, Hétfőhely, Perwolf és Kölked falut, továbbá a nagyapja által alapított, a pornói szigeten álló Szent Margit apátság patronátusát is a szentgotthárdi monostornak adta (HO VI. 12–13; Urkundenbuch I. 82–84, megerősítése Urkundenbuch I. 194).¹⁸ Az oklevélből plasztikusan kirajzolódik a birtokközpont képe, amelyben a földesúr lakóháza – feltehetően a jákihoz hasonló téglapalota – állt, a Pinka patak által körbevett, szigetszerű magaslaton álló monostorral együtt. Mike és Csépán nádorok a korszak igen előkelő rétegéhez tartoztak, kapcsolatban álltak a királyi udvarral. Innen eredeztethető a Jákok lakóhelyének korszerű kialakítása, a téglapalota építése. Erődítésnek nem találtuk Jákon nyomát, de a palota nyilván fa- vagy kőkerítéssel körbe volt véve, hogy elkülönüljön a közeli falu házeitől. A Ják nemzetség a 11. században is előkelő kapcsolatokkal rendelkezhetett. Erre mutat a korai rotunda építése, amely királyi udvarházak példája nyomán kerülhetett Jákra.

A jáki dombtetőn álló rotunda – földesúri lakóhely (palota) – együttes analógiáját találta az 1960-as évek elején végzett ásatás a kispánai várdombon. Itt is először egy rotunda épült kőből. Hossza 11 m, belső átmérője 7,20 m, patkóíves szentély tartozott hozzá. A körülötte lévő temetőt a várasatást irányító Pamer Nóra régész Szabó János Győző segítségével tárta fel. Eszerint a rotunda a 11. század végén–a 12. század

elején épülhetett, és a domb alján húzódó település plébánia temploma volt. A 13. század közepén nyugaton egy félköríves, toronyszerű bővítést kapott az épület. Ugyanekkor a rotundától északra felépült a földesúri lakóhely, egy téglalap alakú, kétszázlatú palota, a várdomb aljában egy nagy méretű gazdasági épület. Közben a temetőt változatlanul használták, a rotunda maradt a plébánia templom, de már védőfal övezte a dombot, és kaputorony is épült. Ez az együttes az Aba nemzetség ősi birtokain települt, amely nemzetségből származtak Kisnána későbbi birtokosai, a Kompoltiak (PAMER 1970, 295–313).

Nagymihályi (Mihalovce, Szlovákia) kastélyának udvarán az 1980-as évek közepén végzett ásítás egy 10–11. századi település, és egy 11–12. századi temetővel övezett rotunda maradványait hozta felszínre. Ugyanitt egy erődített földesúri udvarház masszív nyugati falai is előkerültek (SLIVKA 1990, 90–91; ULICNÝ 1994, 256). Az 1244-ben említett Mihály nevű prédiúm volt a központja annak a nagy földesúri uradalomnak, amely a történeti Zemplén, de legnagyobb része a szomszédos Ung megyében feküdt. 1249-ben négy faluját említik, melyek közül a plébániás Vinna volt a legfontosabb, és a fölötté emelkedő ormon épült fel a 13. század második felében a prédiúm kővára, amelyet évszázadokon át Nagymihálynak neveztek, jóllehet az uradalom központjától 7 km-re feküdt. Mihály földet és tartozékait a tatárjárás utáni években Szoboszló fia Péter ispán kezén találjuk, aki Apa bán unokájának mondta magát és a földet öröklött jogon bírta. Ebből azt sejtethetjük, hogy a prédiúm Apa bánról szállt rá. Apát nem tudjuk egyik nemzetséghez sem kapcsolni, de neve II. Géza király legelőkelőbb „jobbágyai”, azaz bárói között szerepel az 1150-es években. Péternek nem volt fiúutódja, ezért 1244 és 1249 között IV. Béla engedélyével egész vagyonát feleségére és két lányára hagyta. Az egyik leány férje a Szatmár megyében birtokos Kaplony nemzetség tagja, I. Jakó ispán volt. Végül Péter egész öröksége az ő két fiára, II. Jakó és I. András ispánokra szállt, mivel a másik lánynak nem volt örököse, és jogait 1258-ban unokaöccseire hagyta. Tőlük származott az idővel számos családra bomló Nagymihályi rokonság (ENGEL 1998, 30–31). Jákhoz hasonló situációt látunk Nagymihályon (Mihalovce): korai falu, majd a rotunda, mint plébánia templom, amely köré temetkeztek, mellettük a nemesi lakóház, a palatium. A később a kővár (mentsvár) a közeli hegytetőn épül fel. A 12. századi birtokos család itt is előkelő: Apa bán II. Géza király belső köreiből tartozó báró.

A régészeti feltárásból tudjuk, hogy a jáki téglapalotát a 13. század elején elbontották. Elterített omladékát, törmelékét megtaláltuk a barokk apáti házban

(17. kép), és keleti részére ráépült a 13. századi torony. Ezt a tornyot a Jákmonostori főág legkiemelkedőbb alakja, a Szent Györgynek szentelt jáki bencés apátság alapítója, Jován (Iván) fia Márton, vasvári és zalai ispán építtette. Kivételes tekintélynek örvendett, a nemzetség központi figurája volt. Két későbbi (1325, 1333) oklevél Nagynak (magnus) mondja, ez a jelző azonban kétségtelen tekintélye mellett annak is szólt, hogy megkülönböztessék azonos nevű fiától és unokájától, ti hogy ő az „Öregebbik” Márton. Mikével és Csépánnal ellentétben nem viselt országos, vagy udvari méltóságot, de többször volt vasvári és zalai ispán (VALTER 2004, 75–76). A nemzetség Ják központú birtokteste Gyöngyösfőtől (Günseck, Ausztria) Lovaszdig (Lusing, Ausztria) tíz faluból és falurészből állott. Az ország távolabbi részein lévőkön kívül tartozott még hozzá hat falu és falurész Zala megyében (D. MEZEI-SZENTESI 1999, 6–10). A birtokok hozamán kívül a vasi és zalai ispáni jövedelmekre alapozva kezdett Márton ispán a nagyléptékű építkezésekbe, melynek eredménye Magyarország egyik legismertebb műemlékének, a bencés apátsági templomnak és a négykaréjos Szent Jakab kápolnának a felépíttetése. (A bencés templom építését – Márton ispán 1245 körüli halála miatt fiai fejezték be). Lakóhelyének átépítése is ebbe a nagy 13. század első felébe tehető építkezési lázba kapcsolható. Mint már feltételeztük, a 7x7 m-es, nyolc támpillérral erősített, 1,70–1,80 méter falvastagsággal bíró torony többszintes lehetett. Nem lehet kétséges, hogy lakótorony volt, hiszen az előző, elbontott lakóhelyre (palotára) épült rá, nyilvánvalóan azzal a céllal készült, hogy a földesúri családnak a továbbiakban ez legyen a lakóhelye. A falu továbbra is a toronytól délre helyezkedett el. Erődítés nyomát nem találtuk, de nyilván ez is körbe volt kerítve, és feltehetően voltak körülötte – esetleg fából készült – gazdasági épületek. Felépítményéhez, külső képéhez támpontot ad a szabadbattyáni Kula torony, amely kőből épült, kétszintes, közel azonos nagyságú, mint a jáki. Ennek sarkain is ferde támpillérek vannak, míg az oldalfalak közepét egyenes pillérek támasztják. A benne kutatást végző Kralovánszky Alán a 14. század elejére keltezi építését.¹⁹

Az erődített nemesi lakóhely európai kialakulásáról (motték, tornyok, castrumok, castellumok) Koppány Tibor adott jó összefoglalást (KOPPÁNY 1999, 21–316). Magyar megfelelőikről az elmúlt évtizedek régészeti kutatásaiból szereztünk ismereteket. A problematikával a Castrum Bene 1989-es konferencia foglalkozott,²⁰ a megjelent kötetben az egyes kutatásokról szóló publikációkat is olvashatjuk, Magyarországon kívül cseh, szlovák, német kutatók tollából is (CASTRUM BENE 1989). 1992-ben Feld István adott

körképet a problémáról, gazdag rajzi anyaggal, irodalomjegyzékkel ellátott tanulmányban (FELD 1994, 189–205). A *Castrum Bene* 7. kötetében az újabb kutatások közép-európai körképe olvasható (CASTRUM BENE 7 2004).

A Vas megyei kisvárakkal Dénes József foglalkozott (DÉNES 2000/1 55–64), Zala megyében Vándor László kutatásai nyomán bővültek erőteljesen ismereteink a kisvárakról (VÁNDOR 1989, 56–68; 2001, 49–52). Mindezek alapján kíséreltem meg a jáki tornyot elhelyezni a kisvárak, tornyok sorába 2004-ben (VALTER 2004, 76–78). Ezért a kérdéssel most röviden foglalkozunk. A kis erődítmények építése a 12. század vége körül kezdődött, fénykoruk a 13. század volt. Egy részükre jellemző a fából vagy kőből épült torony, a forrásokban is gyakran „torony” néven fordulnak elő. Igen jellemző a kácsi várhegyen feltárt négyszögű, 10x10 m-es, 1,40 m falvastagságú torony, amelyet kerítés és kis árok vett körül. Az Örsúr nemzetség egyik ágának lakóhelye volt 1200 körül. Kácstól északra 4 km-re fekszik Sály falu. A Lator patak partján emelkedő Lator hegy platóján szintén 1200 körül épült egy kerek torony, szintén az Örsúr nemzetség számára. Az alatta lévő suburbium, a falu, a 10. századtól lakott volt, és itt a 11. század végén-a 12. század elején egy rotunda épült. (PARÁDI 1982, 131–149). A szituáció hasonlatos Jákhöz.

A váchartyáni (MIKLÓS 1978, 95–105), a Mendeleányvári (MIKLÓS 1981, 233–250), a zagyvafői (BODNÁR–CABELLO 1990, 180–184), a sztrahovai (CABELLO 1990, 173–179), a mártaszöllösi (SIMON 1990, 205–219), a simonyi (Simonovany, Szlovákia), (RUTTKAY 2003, 119–158) kis várak kőből vagy téglából épült tornyai magasabb dombok (hegyek) platóján épültek, erődítették voltak, és nem feltétlenül lakótoronynak, inkább mentsvárnak épültek (FELD 1994, 190–195 irodalomjegyzék és rajzok 196–204). Vándor László szerint Zala megyében 20 olyan kisvárat ismerünk, amelynek nincs írásos említése. A megtalált és felmért várak mindegyike kisméretű, kör vagy körhöz közelítő belső maggal épült, melyet árok és külső sánc (vagy sáncok) védtek. 5 vár területén folytak ásások. Ezek közül a zalaszabari, a

radai, a hahót-sárkányszigeti vár teljesen hasonló volt. Mindhárom belsejében egy toronyszerű épület állott, gerenda szerkezetű, fából épült. A tornyokat palánkfal övezte, a külső sáncokon is. Hahót-Alsófakospusztán egy téglalapalakú lakóépületet, Resznekén egy kisebb tornyot tárt fel Vándor László. Az oklevelek és a régészeti leletanyag tanúsága szerint a várak 13. századiak. Döntő többségük a megye területére 1163 után betelepedett Buzád-Hahót nemzetség birtokain feküdt. Vándor László szerint ezeknek a váraknak – melyeknek előzményeit Nyugat-Európából igen nagy számban ismerjük – építése a német területről betelepülő Buzád-Hahót nemzetség révén terjedt el a vidéken, és használatuk a 12. század végétől a 14. század elejéig terjedt. Ezek a kisvárak több célt szolgáltak: voltak közöttük birtokközpontok (lakóhelyek), eldugott, jól védhető helyre épített mentsvárak, és kereskedelmi utak ellenőrzésére épített erősségek. Szerepüket a haditechnika fejlődésével fokozatosan elveszítették. A 14. század elejére végkép eltűntek, illetve néhányuk helyébe korszerűbb erődítmény épült.

A téglapalota elbontásával, helyébe a torony építésével a Ják nemzetség akkori feje, Márton ispán saját korának – a 13. század elejének – igényeihez alkalmazkodott, követte a korszak modernnek számító építészeti megoldását. A torony a 13. század végéig lehetett lakott, mert Öreg (Nagy) Márton ispán unokáival a század végén kihalt a Ják nemzetség monostoros főága. Kázmér fia Csépán 1282 után, II. Márton fiai: János és III. Márton 1266 táján, Mike 1292 körül halt meg, mind a négy unoka fiú utód nélkül szállt sírba. Zlaudus, Öreg Márton harmadik fia pap volt (veszprémi püspök), Öreg Márton testvéreinek, Jakabnak is utód nélkül haltak meg unokái a 13. század végén. (RÁCZ 2000/2, 159–176). Az épület omladékait 1780 táján bontották el végleg, és a barokk apáti ház falazásába használták fel köveit, tégláit.

A barokk apáti ház műemléki helyreállítása után múzeumi kiállítóhely lett, ahol a régészeti feltárás eredményeire alapozva kiállításon mutatjuk be a Templomdomb történetét. A 13. századi lakótorony felmagasított falai a barokk épület észak-keleti sarkán láthatók.

Jegyzetek

- ¹ A falkutatást Mezey Alice és Szentesi Edit művészettörténészek végezték. Az ásásban a jáki együttes kijelölt régész kutatója, Valter Ilona nem vett részt, azt Pintér László végezte, aki utólag átadta a dokumentációt, az Ásatási Bizottság határozatának megfelelően.
- ² A régészeti anyagot nem régen adta át Pintér László a Savaria Múzeumnak, leltározása folyamatban van.
- ³ Szeretnék köszönetet mondani Gyöngyössi Mártonnak a numizmatikai anyag feldolgozásában nyújtott segítségért.
- ⁴ Leltári számuk: K.2000.3.315., K.2000.3.286.
- ⁵ Leltári szám: K.2000.3.284., K.2000.3.299.
- ⁶ A gödröt és a cserépedényt Pusztai Tamás találta meg, aki régészhallgatóként végig részt vett az apáti házban.

- folyó ásatáson. Itt dolgozott még Fischl Klára, Bende Lívia, később Virágos Gábor és Debreczeni Réka régészhallgató.
- ⁷ Leltári száma: K.2000.3.253. m: 18,4 cm, széjtmérvő. 16,7 cm
- ⁸ Leltári szám: K.2000.3.238.
- ⁹ A pénz meghatározását Tóth Csabának, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára munkatársának köszönöm.
- ¹⁰ Az Árpád-kori Kána falu folyamatban lévő teljes feltárásán Terei György igen nagy számban talál építési áldozatot tartalmazó edényeket. Feldolgozásuk után vélhetően még többet tudunk meg e szokásról.
- ¹¹ Leltári számuk: K.2000.3.266–278.
- ¹² Leltári szám: K.2000.3.298., K.2000.3.312/1
- ¹³ A salakok vizsgálatának megtörténte után a kemencéket a leletanyaggal együtt publikálni fogjuk. A beletárolt leletanyag az apáti ház kiállításán tárlóban bemutatva látható.
- ¹⁴ Leltári szám: K.2000.3.829., K.2000.3.828.
- ¹⁵ Leltári szám: K.2000.3.306/2, K.2000.3.910., K.2000.3.947.
- ¹⁶ Hajmási Erika dolgozik a rotunda publikálásán.
- ¹⁷ Az idézet az 1263-as oklevélből való, CD, IV/3, 111–112, V/2, 89–95, 110–112.
- ¹⁸ Az idézet latin szövege: „Preterea insulam eodem nomine Porno videlicet nominatam, qui locus fuerat habitacionis supranominati Chepani, et per eum filij sui Stephani cum omnibus pertinencys suis et villis, cum terris ad eandem pertinentibus...HO VI. 13.
- ¹⁹ Kralovánszky Alán ásatási dokumentációja, és a helyreállítás tervei KÖH Tervtár, 11957. leltári szám alatt.
- ²⁰ Castrum Bene 1989. Várak a 13. században. A kötetben a problematikát összefoglalta Kubinyi András: Árpád-kori váraink kérdése. (Kísérlet egy közbülső kutatási mérleg felállításához.) Gyöngyös, 1990, 290–299.

IRODALOM

- BODNÁR—CABELLO 1990 K. BODNÁR—J. CABELLO, *A zagyvafői vár. Zagyvafő*. In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös 1990, 180–183.
- CABELLO 1990 J. CABELLO, *Régészeti feltárások Sztrahora várában*. Archäologische Untersuchungen in der Burg Sztrahova In: Castrum Bene 1989. Gyöngyös 1990, 173–179.
- CASTRUM BENE 1989 CASTRUM BENE 1989. *VÁRAK a 13. században. BURGEN im 13. Jahrhundert*. (Szerk. L. HORVÁTH) Gyöngyös 1990.
- CASTRUM BENE 7 2004 CASTRUM BENE 7, *Burgen und Siedlungsstruktur*. (Hrsg. A. RUTTKAY—M. RUTTKAY—P. BEDNÁR) Nitra 2004.
- CNH L. RÉTHY, *Corpus Nummorum Hungariae I–II*. Budapest, 1899–1907.
- CSIFÁRY 1998 G. CSIFÁRY, *A mátrai üveghuták története*. In: (Szerk.: P. BÁN—G. CSIFÁRY) Archívum 15 (1998) 55–121.
- DÉNES 2000/1 J. DÉNES, *Az árpádkori kisvárak kérdései*. (Vas, Sopron és Moson megye várai). VSz 1 (2000) 55–64.
- D. MEZEI—SZENTESI 1999 A. DEBRECENI-MEZEI.—E. SZENTESI, *A Ják nemzetség, a jáki Szent György monostor és Ják falu. Ják: das Geschlecht, das Dorf und das Monasterium. Ein historischer Überblick*. In: A jáki apostolszobrok. Die Apostelfiguren von Ják. (Szerk.: E. SZENTESI—J. ÚJVÁRI) Budapest 1999.
- DURDÍK 1983 T. DURDÍK, *A XIII. századi cseh várak tipológiájának és fejlődéstörténetének rövid vázlat*. Műemlékvédelem 4 (1983) 242–254.
- ENGEL 1998 P. ENGEL, *A nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. Budapest 1998.
- FELD 1994 I. FELD, *Der Beginn der Adelsburg im mittelalterlichen Königreich*. Chateau Gaillard XVI (1994) 189–205.
- GERVERS-MOLNÁR 1972 V. GERVERS-MOLNÁR, *A középkori Magyarország rotundái*. Műf 4 (1972).
- HEJNA 1976 A. HEJNA, *Opevněná venkovská sídla doby přemyslovské v Čechách. Výsledy archeologického výzkumu z období 1965–1975*. AH 2 (1976) 69–79.
- HO *Hazai Okmánytár* (Szerk.: NAGY I., PAUR I., RÁTH K., IPOLYI A., VÉGHÉLYI D.) I–VIII. Győr 1865 – Budapest 1891.
- HÓMAN 1916 B. HÓMAN, *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest 1916.
- HUSZÁR 1979 L. HUSZÁR, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München 1979.
- JESZENSZKY 1935–1936 G. JESZENSZKY, *Az első magyar rézpénzek*. NK XXXIV–XXXV (1935–1936) 35–47.
- KOPPÁNY 1993 T. KOPPÁNY, *A Balaton környék műemlékei*. Művészettörténet-Műemlékvédelem III (1993).

- KOPPÁNY 1999 T. KOPPÁNY, A középkori Magyarország kastélyai. MűF 26 (1999).
- KOVÁCS 1969 B. KOVÁCS, XVIII. századi üveghuta feltárása Mátraszentimrén. EMÉ VII (1969) 205–220.
- KUBINYI 1990 A. KUBINYI, *Palota, terem. Terminológiai kérdések „Palast” Und „Saal”*. In: *Castrum Bene 2/1990 Várak a későközépkorban. Die Burgen im Spätmittelalter.* (Hgs. J. CABELLO) Budapest 1992, 55–63.
- MESTER 1997 E. MESTER, *Középkori üvegek.* (Szerk.: G. BUZÁS) Visegrád régészeti monográfiái 2. Visegrád 1997.
- MIKLÓS 1978 ZS. MIKLÓS, *Árpád-kori földvár Váchartyán-Várhegyen. Árpádenzeitliche-Burgwall in Váchartyán-Várhegy.* ArchÉrt 105 (1978) 95–105.
- MIKLÓS 1981 ZS. MIKLÓS, *Árpád-kori földvár Mende-Leányváron. Árpádenzeitliche Erdburg von Mende-Leányvár.* ArchÉrt 108 (1981) 233–250.
- PAMER 1970 N. PAMER, *A kiscánai vár feltárása.* MMvéd, 1967–1968, Budapest 1970. 295–313.
- PARÁDI 1972 N. PARÁDI, *A Letenye-Szentkereszt dombi kerektemplom feltárása.* In: Nagykanizsai Thury György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve. Nagykanizsa 1972, 139–164.
- PARÁDI 1982 N. PARÁDI, *Der mittelalterliche Wohnturm von Kács.* Acta ArchHung 34 (1982) 131–149.
- PÖLÖS 2001 A. PÖLÖS, *Építőáldozatok.* In: Népi Építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (Szerk.: M. CSERI–J. TÁRNOKI) Szentendre 2001, 467–483.
- RÁCZ 2000/1 GY. RÁCZ, *A Ják nemzetség és monostoralapításai. I.* VSz 1 (2000) 7–26.
- RÁCZ 2000/2 GY. RÁCZ, *A Ják nemzetség és monostoralapításai II.* VSz 2 (2000) 159–176.
- RUTTKAY 2003 A. T. RUTTKAY, *Stredoveké panské sídlo v Partizánskom-Šimonovanoch.* SIA 51 (2003) 119–158.
- SALTZER 1996 E. SALTZER, *A történelmi Magyarország területén fellelt 156 Árpádházi éremkincslelet összefüggő áttekintése.* Budapest 1996.
- SCHULZ 1978 K. SCHULZ, *Ein Fund mitteralterliher ungarischer Kupfermünzen in Wien.* NZ 92 (1978) 17–19.
- SIMON 1990 Z. SIMON, *A mátraszőlősi „Kisvár.”. Die Burg „Kisvár” in Mátraszőlős.* In: *Castrum Bene 1989, Gyöngyös 1990.* 208–219.
- SLIVKA 1990 M. SLIVKA, *Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei.* In: *Castrum Bene 1989, Gyöngyös 1990.* 92–104.
- STREICH 1984 G. STREICH, *Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters.* Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfälzen, Burgen und Herrnsitzen. I. Sigmaringen 1984.
- TAKÁCS 2004 J. TAKÁCS, *Szent Márton erődített rotundája Nádasdon.* Hétdombi Hírek VIII. évf. 2. Nádasd 2004.
- ULČINÝ 1994 F. ULČINÝ, *Die Besiedlung der Ostslowakischen (Abov, Zemplin, Sari) Komitate.* SHS XVIII (1994) 235–279.
- URKUNDENBUCH Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eiesenburg (Hrsg. von W. GOLDINGER, E. ZÖLLNER und R. NECK I. (808–1270) bearbeitet von H. Wagner, II. (1271–1301) und III. bearbeitet von I. Lindeck Pozza). Wien–Graz–Köln 1955–1979.
- VALTER 1996a I. VALTER, *A Ják nemzetség korai lakóhelye Jákon. – Resedinta timpurie a familiei Ják din Ják. The first home of the Ják family in Ják.* In: *Tusnád* (Szerk.: S. BENCZÉDI) 1996, 68–70.
- VALTER 1996b I. VALTER, *Quelques établissements proto-industriels en Hongrie.* In: *L’espace Cistercien sous la direction de Léon.* Pressouyre. Paris 1996, 391–400.
- VALTER 2002 I. VALTER, *Adatok a pásztói monostor gazdasági életéhez.* In: *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére.* (Szerk.: G. CSIFÁRY) Eger 2002, 425–436.

- VALTER 2004 I. VALTER, *Árpád-kori téglateplomok Nyugat-Dunántúlon*. (Szerk: I. ZOMBORI) Budapest 2004.
- VÁNDOR 1990 L. VÁNDOR, *A várépítészet kezdetei Zalában. – Die Anfänge Burgenbaues auf dem Gebiet des Komitates Zala*. In: *Castrum Bene* 1989. Gyöngyös 1990. 56–68.
- VÁNDOR 2001 L. VÁNDOR, *A középkori várépítészet Zalában*. In: *Zala megye ezer éve. Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére*. Zalaegerszeg 2001, 49–52.
- ZO Zalai Okmánytár (Szerk.: NAGY I., VÉGHÉLYI D., NAGY GY.) I–II. Budapest 1886.

DER ARPADENZEITLICHE WOHNORT DES GESCHLECHTES JÁK IN JÁK

Auszug

Auf dem sich inmitten des Dorfes Ják in Kom. Vas erhebenden Hügel steht ein Komplex sehr wertvoller Gebäudedenkmalen: auf der östlichen Hälfte des Hügels die St. Georg geweihte Benediktinerabteikirche (die heutige Pfarrkirche) und westlich von ihr die St Jakobskapelle mit Vierpaßgrundriß, die im Mittelalter die Pfarrkirche des Dorfes war. Auf dem Westteil des Hügels befindet sich das barocke Abtshaus, das heute als Museum dient.

Bei einer Sondierungsgrabung 1990 fand sich ein frühes Grab, über dem die Westwand der Benediktinerkirche aus dem 13. Jahrhundert errichtet wurde. Daraus war zu schließen, daß es hier schon vor dem 13. Jahrhundert eine frühere Kirche gegeben hatte, um die begraben wurde.

Bei der Grabung 1992 kamen im Inneren der St. Jakobskapelle Fundamentteile einer Rotunde aus dem 11. Jahrhundert zutage. Das Kapelleninnere hatten neun neuzeitliche Gräber völlig zerschnitten, aber aus den Mauerresten konnte ein rundes Schiff mit 4,68 m Innendurchmesser und der sich ihm im Osten anschließende Chor mit 1,26 m Durchmesser erschlossen werden. Die Rotunde wird durch Gefäßbruchstücke des 11.–12. Jahrhunderts und eine Münze des ungarischen König Salomon (CNH 120) ins 11. Jahrhundert datiert. Zwischen 1997 und 2003 erbrachte die mit Erika Hajmási gemeinsam vorgenommene methodische Erforschung die Freigelung von 931 Gräbern. Aufgrund des Fundmaterials der Gräber (Haarring mit S-förmigen Enden, gedreht -geflochtene Ringe) konnte nachgewiesen werden, daß seit Ende des 10. oder Beginn des 11. Jahrhunderts hier die Vorfahren der Jáker bestattet hatten und die Rotunde am Anfang des 11. Jahrhunderts erbaut wurde.

1992–1994 wurde die Forschung im barocken Abtshaus fortgesetzt. Vor der Ostseite des Gebäudes fand sich die Mauerecke eines Gebäudes aus Steinen

von Csatár, auf dem das barocke Haus errichtet wurde. Diese frühe Mauerecke – die südwestliche innere Ecke eines Wohnturmes aus dem 13. Jahrhundert – stand auf einer mit Holzkohle vermischten, durch Keramik vom Ende des 11., Beginn des 12. Jahrhunderts datierten lehmigen Kulturschicht, die sich im Inneren des Barockgebäudes fortsetzte. In diese Schicht setzte man die Fundamente des im Ostflügel des Barockhauses freigelegten Herrenhauses aus Ziegeln, von dem die Ost-, Nord-, und Südwand sowie der nordöstliche und südöstliche Innenwinkel in den Segmenten A/I–II freigelegt wurden. Auf die Ostwand des Ziegelhauses wurde der Stützpfeiler des Turmes aus dem 13. Jahrhundert gesetzt. Das Fundament des Ziegelhauses ist in Lehm aufgesetzt, auf einer waagerechten Fundamentbank beginnt die mit Mörtel aufgesetzte Wand. Im Gebäudeinneren fanden sich zwei Fußbodenniveaus. Das erste setzt bei der Fundamentbank an und entstand beim Bau des Hauses. Über einer 45 cm dicken Auffüllung liegt das zweite Fußbodenniveau, das zur zweiten Periode des Hauses gehört. In einer zu diesem Niveau gehörigen Grube fand sich ein auf um 1200 datierbares Tongefäß mit einem Bauopfer (Hähnchenknochen und Ei). Das Ziegelhaus konnte also am Anfang des 12. Jahrhunderts erbaut worden sein und wurde um 1200 umgebaut. Die Reste seiner Südwand wurden im Segment A/IX gefunden. Neben dieser Wand konnten Teile eines Brotbackofens aus dem 11. Jahrhundert freigelegt werden. Dies ist die früheste Siedlungsspur aus derselben Zeit wie die erwähnte mit Holzkohle gemischte, schwarze, lehmige Kulturschicht. In Segment A/VII waren nur Teile der Nordwand des Ziegelgebäudes erhalten, da dort im 17.–18. Jahrhundert eine Glashütte stand, deren Öfen unter dem Fußbodenniveau des Abtshauses freigelegt wurden. Dazu gehörten drei gemauerte Abfallgruben, mit großen

Mengen zerbrochener Glasgegenstände und Tongefäße. Bei ihrem Bau wurde – teilweise – die Ziegelwand des 12. Jahrhunderts abgetragen.

Die Ziegelwände des Herrenhauses sind 1,50 m breit, die innere Breite des Hauses ist 3,50 m. Die Nordwand ist in 9 m und die Südwand in 11 m Länge erhalten, weil in der Mitte des Barockhauses beim Bau des Kellers im 19. Jahrhundert der Westteil des Herrenhauses abgerissen wurde. In den dreißiger Jahren des 13. Jahrhunderts wurde das Ziegelgebäude abgetragen, dessen geplante Trümmer in den Segmenten A/III, IV und V gefunden wurden. Auf die Ostwand des Hauses baute man den Wohnturm von 7x7 m, mit Stützpfeilern an den Ecken und in der Mitte der Seiten. Das Fundament bestand aus Steinen von Csátár und die Mauern aus Ziegeln. Aufgrund der Mauerdicke (1,5 m) konnte er mehrstöckig gewesen sein.

Zusammenfassend: Am Anfang des 11. Jahrhunderts stand dem Kirchhügel eine Siedlung, deren Reste der Ofen und die dazugehörige Kulturschicht sind. Die Freilegung des Friedhofes in der Osthälfte des Hügels zeigte, daß die Dorfbewohner hier vielleicht schon seit dem Ende des 10. Jahrhunderts lebten und vom 11. Jahrhundert an die Toten um ihre runde Pfarrkirche bestatteten, die Annahme ist berechtigt, daß das Dorf schon damals im Besitz des Geschlechtes Ják

war. Dessen Name stimmt mit dem Siedlungsnamen überein. Der Name Ják ist die alte ungarische Variante des Vornamens Jakob. Am Ende des 10. Jahrhunderts kann ein Vornehmer namens Ják(ó) gelebt haben, dessen Namen seine zwei Dörfer, Ják und Jákfa, bewahrt haben. Seine Nachkommen nannten auch ihre Verwandtschaft nach ihm. Auch das St. Jakob-Patrozinium der Pfarrkirche kann kein Zufall sein. Ják ist also – unserer Meinung nach – ein uraltes ungarisches Geschlecht. In dem Herrenhaus aus Ziegeln können im 12. Jahrhundert das Mitglied des Geschlechtes namens Jován (Iván) und sein Vorfahr unbekanntes Namens gewohnt haben. Iván kann in der zweiten Periode (um 1200) hier gelebt haben. Die herausragende Gestalt des Geschlechtes Ják, Jovans (Iváns), Gespan Márton, der Gründer der St. Georg geweihten Benediktinerabtei, ließ anstelle des Herrenhauses aus Ziegeln um 1230 den den Bräuchen der Zeit am besten entsprechenden Wohnturm errichten. Er wird mit seiner Familie mit Sicherheit in dem mauerumgebenen Turm gewohnt haben, dessen Reste endgültig beim Bau des barocken Abtshauses beseitigt wurden. Diese Datierung wird durch die in den Trümmern gefundene Maria Theresia-Münze von 1780 bestätigt. Durch die Aufmauerung der Grundmauern ist der Ruinengarten an der Nordostecke des zum Museum umgebauten barocken Abtshauses zu sehen.

I. Valter
Budapest
Villányi u. 20/a.
H-1113